

С.О. КАЛЕНЮК

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА
ПРОВЕДЕННЯ МОВЛЕННЄВОЇ ПРАКТИКИ ДЛЯ
СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Каленюк С.О.

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА
ПРОВЕДЕННЯ МОВЛЕННЄВОЇ ПРАКТИКИ ДЛЯ
СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ**

Миколаїв-2011

Рекомендовано до друку вченою радою Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (протокол №14 від 10.05.2011).

Рецензенти:

Струганець Л.В., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Тимченко М.Ф., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

У методичних вказівках до організації та проведення мовленнєвої практики студентам пропонується теоретична та практична частина, питальники та анкети для проведення досліджень мовної ситуації міста Миколаєва, інформація щодо вживання літери г, складні випадки перекладу.

Посібник рекомендується для студентів філологічних факультетів.

Передмова

Відомий французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері сказав, що єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування. І дійсно, спілкування між людьми – це своєрідний обмін інформацією про певні події, про людей, про речі, що нас оточують. Джерелом цього спілкування є мова. Вона – це те найбільше багатство, що є в кожного з нас. Адже кожна людина пізнає через мову історію своєї країни, свого народу та історію рідної культури. Бо саме культура – це той чинник, що визначає, наскільки людина є вихованою у наш досить нелегкий та іноді жорсткий час, як вона ставиться до інших людей і, перш за все, як ставиться до рідної мови і чи вміє нею правильно користуватися.

Питання культури мовлення, мабуть, ніколи не втратить своєї актуальності, тож варто ще раз зупинитися на ознаках мовленнєвої культури, що передбачає досконале володіння мовою, її нормами, вміння користуватися всіма засобами мови залежно від умов спілкування, мети і змісту мовлення.

Культурному мовленню притаманні багатий словниковий запас, різноманітність граматичних конструкцій, логічна стрункість. Завдяки цим ознакам процес висловлення думки стає стрункішим, логічнішим та послідовнішим.

Основна мета культури мовлення полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатого мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності.

Мовленнєва практика спрямована на оволодіння необхідними практичними навичками в організації найпоширеніших мовленнєвих ситуацій, націлених на комунікативну успішність, удосконалення та систематизацію мовної освіти майбутніх викладачів, підвищення рівня їх лінгвістичної компетенції, сприяння формуванню висококультурної національно мовної особистості викладача.

Теоретична частина

Тема. *Вступ. Загальне поняття про мову, мовлення і мовну культуру*

План

1. Загальне поняття про мову, мовлення і мовну культуру.
2. Предмет і завдання курсу, його проблематика, зв'язок з іншими науками.
3. Роль курсу у фаховій підготовці вчителя-словесника.

Література:

Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської: Посібник. – Львів: Світ, 1994. – 152 с.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 218с.

Коваль А. П. Слово про слово. – К.: Рад. школа, 1986. – 384 с.

Лесюк М. Державній мові – державний захист! // Лесюк М. Доля моєї мови. Науково-популярне видання. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. – С.194 -199.

Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови. Навчальний посібник. – К.: Академія, 2007. –5-24.

Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів: “СПОЛОМ”, 2001.

Струганець Л. В. Теоретичні основи культури мови. – Тернопіль, 1997.

1. Мова є однією із характерних ознак нації. Мову створили люди, вони її розвивають, удосконалюють. Основна функція мови – бути засобом спілкування, збереження й передачі знань, взаємного спілкування. Мова – слово багатозначне. сучасний тлумачний словник так пояснює його основне значення: "Мова – це сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок". Мова – єдина, цілісна складна знакова система систем: фонем, морфем, слів, словосполучень, речень, що служить не лише засобом комунікації, обміну думками, закріплення думок, а й засобом їх формування – адже мислення

здійснюється на мовній основі, а мова завжди осмислена. Мова як специфічно людський засіб спілкування належить одночасно суспільству й індивідуумові. В обох випадках вона є продуктом історичного розвитку суспільства, яке користується надбанням попередніх етапів життя мови. Мова живе тільки у мовленні, без нього вона буде мертвою.

Мовлення – "спілкування людей між собою за допомогою мови, мовна діяльність". Отже, мовлення – це практичне користування мовою в конкретних ситуаціях і з наперед визначеною метою; це діяльність за допомогою мови.

Мова і мовлення поліфункціональні.

Мова для всіх носіїв одна, але реалізація її в мовленні для кожного мовця має свої особливості. І. Торопцев виділяє такі форми існування мови: національна мова, літературна і діалектна. Форми існування мовлення такі: зовнішнє мовлення (усне, писемне), внутрішнє мовлення. Мовлення може бути індивідуалізованим, а мова завжди спільна для її носіїв. Відмінність між усною і писемною формами зовнішнього мовлення вбачають переважно у функціях: усне мовлення – це сприймання органами слуху, усна артикуляція мовних звуків, воно розраховане на передачу інформації іншим людям з метою впливу на їхню поведінку й діяльність; писемне ж мовлення – це умовне відображення цих звуків на письмі з тією ж метою й усне мовлення метою.

Внутрішнє мовлення не реалізується ні у вигляді звуків, ні у вигляді знаків: воно служить для підготовки процесу спілкування, регулює поведінку, опрацьовує отриману інформацію.

Мовлення людини – знаряддя найактивнішого розкриття її як особистості. Чим вищий рівень мовленнєвої культури людини, тим вищий її творчий потенціал. Низький рівень мовленнєвої культури, навпаки, – ознака обмеженості, вияв невміння висловлювати свої думки і сприймати чужі; від такої людини не можна очікувати оригінальності мислення й діяльності. Культура мовлення – це ще й "уміння сказати в переконливій формі потрібне слово у потрібний час" [Нелюба: 1997, с.8]. Адже мова – це "засіб не виражати готову думку, а створювати її... вона не відображення світогляду, який уже склався, а діяльність,

що його складає" [Потебня: 1913, с.141].

Мова – найважливіший універсальний засіб спілкування, організації та координації всіх видів суспільної діяльності: галузі виробництва, побуту, обслуговування, культури, освіти, науки. Вона є однією з найістотніших ознак нації, підвалиною існування нації і реально існує як мовна діяльність членів відповідної етнічної спільноти. Історія знає випадки зникнення народів пов'язані із зникненням мови.

Наша українська мова, попри всі злигодні, зберегла себе і свого творця – український народ. Вона єдина національна мова українського народу, це мова, що стала одним з вирішальних чинників самобутності українського народу, важливим складником розбудови Української держави. Нею послуговуються також українці, які проживають за межами України: у Росії, Білорусі, Казахстані, Польщі, Словаччині, Румунії, Канаді, США, Австралії та інших країнах світу. Українська мова належить до східної підгрупи слов'янських мов, що входять до індоєвропейської мовної сім'ї, і є однією з найпоширеніших мов світу (близько 50 млн. носіїв, з яких 38 млн. проживає в Україні, 7 млн. – у східній діаспорі, 5 млн. – у західній, – це II (після російської) місце серед слов'янських мов. Про красу, багатство, милозвучність та інші її високі якості сказали чимало слів і українці, й неукраїнці. А 1934 року в Парижі на всесвітньому конкурсі краси мов українська посіла III місце (I місце – італійська, II – перська).

На сьогодні у світі існує близько 6000 мов. Проте більшість із них не мають своєї писемності й державного статусу, ними послуговується незначна кількість мовців. Українська мова належить до давньописемних мов (понад 1000 років) і, відповідно, до ст.10 Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28.06.1996р., є державною мовою в Україні: "Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України". Державна мова – мова за якою закріплено правовий статус і яка виконує політичну, ідеологічну, правову, економічну та інші функції не лише у внутрішній організації держави, а й у міжнародних стосунках.

У ст. 10 Конституції України також зазначається, що "в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та ін. мов національних меншин України" і що "держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування".

Конституційне закріплення державності української мови вимагає від керівників державних і громадських структур, навчальних закладів, політичних партій та рухів створення в усіх регіонах України необхідних умов громадянам різних національностей для досконалого вивчення української мови, поглибленого оволодіння нею. Конституція України є правовою базою для успішного регулювання суспільних відносин у галузі всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення України в державному, економічному, політичному, науковому та громадському житті, охорони конституційних прав громадян у сфері виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови. це означає, що держава бере на себе конкретні зобов'язання щодо забезпечення всебічного розвитку та функціонування української мови. на жаль, досягнення нашої держави на цій ділянці незначні (де-юре): нині мовний чинник використовують як засіб дестабілізації суспільства (де-факто).

Літературна мова – це унормована, відшліфована форма загальнонародної мови, що обслуговує найрізноманітніші галузі суспільної діяльності людей: державні та громадські установи, пресу, художню літературу, науку, театр, освіту у побут. Їй притаманні такі риси: унормованість, уніфікованість, стандартність висока граматична організація, розвинена система стилів, полі функціональність.

Літературна мова, на відміну від територіальних та соціальних діалектів, функціонує без будь-яких просторових та соціальних обмежень як засіб спілкування об'єднує всіх носіїв мови незалежно від їхньої діалектної та соціальної належності (показники: лексика, звукова й граматична структури).

Літературна мова є основою духовної та матеріальної культури людського суспільства, рушієм мистецького, наукового, технічного поступу.

Сучасна українська літературна мова сформувалась на основі південно-

східного наріччя, увібравши у себе діалектні риси інших наріч – північного та південно-західного. Значну роль у формуванні української літературної мови на живій народній основі відіграв І. Котляревський, автор перших великих художніх творів українською мовою – поеми "Енеїда" та п'єси "Наталка Полтавка". Особлива увага в становленні у утвердженні української літературної мови на народній основі належить творчості Т. Шевченка, який органічно поєднав елементи народнорозмовної мови з мовностильовими засобами українського фольклору й елементами книжної старослов'янської мови.

На сучасному етапі індивідуальне мовлення – це своєрідна візитна картка кожної людини, яка інформує про її освіченість, інтелект, ерудицію, моральні та життєві принципи і настанови. Основною ознакою особистості, складником її загальної культури є мовленнєва культура – вміння правильно (згідно з нормами літературної мови) говорити, писати, свідомо добирати мовно-виражальні засоби відповідно до обставин і мети спілкування, будувати точні й логічні висловлювання. Окрім того, культура мовлення – це дотримання загальноприйнятого етикету: використання типових формул вітання, прощання, побажання, запрошення тощо. Отже, культура мовлення – це культура мислення і культура суспільних та духовних стосунків людини.

2. Кожен, хто прагне досягти успіху, створити себе, неодмінно має володіти культурою мовлення. Термін "культура мовлення" використовують у двох значеннях – як наука і як рівень сформованості літературної мови.

Культура мови – мовознавча наука, що на основі даних лексики, фонетики, граматики, стилістики формує критерії усвідомленого ставлення до мови й оцінювання мовних одиниць і явищ, виробляє механізми нормування і кодифікації (введення в словники та у мовну практику).

Свідченням рівня сформованості літературної мови є наявність і фіксованість її норм у фольклорних і художніх текстах, словниках, довідниках, енциклопедіях.

Об'єктом вивчення культури мови є сама мова, предметом – норми літературної мови в їх конкретно-історичному вияві. Культура мови утверджує лексичні (розрізнення значень і семантичних відтінків слів, закономірності

лексичної сполучуваності); граматичні (вибір правильного закінчення, синтаксичної форми); стилістичні (доцільність використання мовних засобів у конкретному лексичному оточенні, відповідній ситуації спілкування); орфоепічні, орфографічні норми літературної мови, пропагує їх засвоєння та неприйняття створеної мови або суржику.

Як окрема галузь лінгвістики культура мови оформилась у 50-60 роки ХХ століття. Вона тісно пов'язана зі стилістикою, спирається на факти лексикології, граматики, історії літературної мови, лексикографії тощо. Використовуючи теоретичні здобутки і конкретні дані цих наук, культура мови виробляє наукові критерії в оцінці мовних явищ та прогнозує можливі зміни норми літературної мови.

Розвиток культури мови на сучасному етапі позначений впливом антропоцентризму (поглядів на людину як на найвищу цінність), характеризується підвищеною увагою до комунікативного компонента і яскравим виявом культурологічних підходів до матеріалу. Це виявляється в орієнтації культури мови як науки на формування креативної мовної особистості, яка має розвинуте чуття мови, досконало володіє мовним етикетом, спрямована на толерантне мовленнєве спілкування.

У лінгвістичній літературі вживаються паралельно терміни "культура мови" і "культура мовлення". Мовлення не існує без мови, її словникового складу, фонетичних законів, правил граматики. Мова – абстрактна, відтворювана, мовлення – конкретне, актуальне і неповторне; мова відносно стабільна, мовлення – динамічне; мова відображає досвід колективу, а мовлення – насамперед досвід індивідуума. Отже, під мовленням розуміється реалізація можливостей мови, функціонування засобів різних мовних рівнів. Якщо ми говоримо, що в мові відбито характер народу, його психічний склад, побут, історію, то в мовленні виявляється в усіх своїх барвниках конкретна людина з її світосприйманням і самовіддачею, зі своїми знаннями і етичними параметрами. Культура мови – це сукупність комунікативних якостей літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання.

Надаючи перевагу термінологічному словосполученню "культура мовлення", О.Біляєв дотримується думки, що поняття "культура мови" і "культура мовлення" співвідносяться між собою так само, як мова і мовлення, тобто як загальне і конкретне.

Назву лінгвістичної дисципліни культура мовлення підтримує Н. Бабич: "Сама назва не може бути правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною – ту чи іншу із названих ознак може мати мовлення, і насамперед індивідуальне." Тому варто говорити про культуру мовлення.

Культура мовлення – лінгводидактична наука, що вивчає стан і статус (критерії, типологію) норм сучасної української мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, соціальний та особистісний аспекти їх культуромовної діяльності.

Культура мови не залежить від конкретного звичайного мовця, а культура мовлення є свідченням особистісного рівня кожної особистості, того, яку вона створює навколо себе вербальну комунікативну обстановку, мовну ауру, що формує мовний смак чи несмак.

Основне завдання дисципліни – дати глибокі теоретичні знання і виробити стійкі практичні навички з культури української мови, удосконалити й систематизувати мовну освіту майбутніх учителів, підвищити рівень їх лінгвістичної компетенції, сприяти формуванню національно мовної особистості педагога.

Предметом дослідження дисципліни є норми літературної мови в їх конкретно-історичному вияві.

Пов'язана з такими лінгвістичними дисциплінами, як сучасна літературна мова, історія цієї мови, стилістика, лексикографія. Простежується зв'язок теорії мовної культури з рядом суміжних дисциплін: літературознавством (значення художніх засобів для образності мови), педагогікою (формування мовної особистості, мовне виховання, методикою мови, логопедією та риторикою, психологією (психологічні особливості мовця), психолінгвістикою,

соціолінгвістикою (вплив на мовну поведінку соціальних чинників), логікою, естетикою.

Завдання дисципліни:

- підвищити культуру усного й писемного мовлення;
- сформувати практичні вміння з побудови усного монологу повідомлення на задану тему;
- прищепити навички ведення дискусії, аргументування своєї думки;
- сформувати в студентів уявлення про різноманітність мовленнєвих ситуацій та засобів мовлення, мовленнєві стереотипи та їхнє завдання, функції та особливості прояву мовленнєвого етикету;
- сприяти розвитку та закріпленню навиків мовлення та елементів невербальної поведінки, що забезпечують ефективність мовлення (жести, міміка), розвитку культури мовлення, мовного етикету;
- навчити мовленнєвій поведінці в стереотипній ситуації.

3. Мова як інструмент здобуття знань, як засіб життєдіяльності людини сьогодні має велике значення для всіх, а мовні знання – це один із основних компонентів професійної підготовки, особливо тих фахівців, яким часто доведеться виступати прилюдно, хто погано володіє мовою, не може не відчувати невдоволення слухачів, не помічати, що контакт із ними у нього слабкий. Кожен із нас має знати, що будь-яка мовленнєва помилка знижує гостроту та дієвість викладу, а за певних умов може призвести й до небажаних перекручень. Оскільки мова не лише обслуговує галузь духовної культури, а й пов'язана з виробництвом, його процесами й соціальними відносинами, вона є також елементом соціальної галузі; у зв'язку з розширенням сфер функціонування української мови вона стає не лише засобом спілкування, а й засобом формування нових виробничих відносин.

Щоб якнайефективніше послуговуватися мовою професії, її потрібно не лише знати на рівні побутового спілкування, а й відчувати, розуміти її структуру, внутрішні закономірності й закони. Це досягається постійним наполегливим вивченням фонетичного ладу мови, будови слова та словотвору, поділу слів на

частини мови, взаємовідношень між словами та їхніми значеннями, побудови словосполучень та речень, формування тексту, а також уміння користуватися мовними одиницями й правилами у процесі спілкування.

Виявом мовленнєвої культури на виробництві, у професійній діяльності, в ділових стосунках є, безперечно, знання офіційно-ділового та наукового стилів і вміння ними послуговуватись, свідоме ставлення до слова, навички вільно вибирати його відповідно до мети, завдання і ситуації спілкування.

Причини низького рівня сучасної ділової та наукової мови:

1. Члени нашого суспільства не усвідомлюють, що знання мови і мовна грамотність є обов'язковими для досягнення високих щаблів у службовій кар'єрі; часто й майбутня професія не висуває таких вимог (головне знати англійську!).
2. Невміння розрізняти явища, одиниці, структури двох і більше мов, що функціонують на одній території.
3. Відсутність навичок користування довідковою літературою (словниками, енциклопедіями, ть мислення, нетворчий підхід у розв'язанні різноманітних проблем як загального характеру, так і в офіційній та науковій галузях.
4. Навчальні курси, що раніше були введені до програм деяких вищих навчальних закладів (наприклад, основи діловодства, основи наукових досліджень тощо) не дають можливості усунути недоліків в культурі ділового та наукового мовлення окремого фахівця: вони, як правило, і не ставили такої мети, оскільки ґрунтувались на вивчення не мови ділових та наукових текстів, а їх структури. Як наслідок цього часто спостерігаємо, наприклад, таку картину: фахівець із вищою освітою відчуває значні труднощі "вписування" конкретної інформації в структуру документа, вибору потрібного слова, словосполучення із низки варіативних, виявляє не вміння враховувати конкретні чинники, що впливають на ситуацію спілкування. Тоді виникають, зокрема, юридичні казуси, пов'язані з неправильним використанням термінів (конвенція чи угода, підслідний чи підслідчий?), адміністративні інструкції – "кодування" (Відходи транспортуються спеціальними агрегатами до місця ліквідації їх), курйози у

сесійних залах ВРУ (Ми дійшли консенсусу зі згоди) тощо.

На думку Н.Д.Бабич, учитель – професія особлива. І який би настрої не був у нього, у клас він мусить увійти вільним від різних вражень, зі світлим і доброзичливим поглядом.

У наш час говорять не лише про мовний етикет, а й про мовний стиль учителя. Його визначальними рисами є відповідність сучасним мовним нормам, бездоганне володіння позамовними засобами (мімікою, жестом, правилами членування мовленнєвого потоку, темпом мовлення, тембром звука), "секретами" виразного читання. Важливо, щоб у вчительському колективі панувала атмосфера доброзичливої уваги і до мовлення колег, і до мовлення учнів. Учнів треба навчати долати труднощі, що виникають у процесі мовного спілкування, а не уникати їх. Багатство й різноманітність мовлення учителя – джерело збагачення мови учня, чистота й досконалість, образність мови учителя – запорука поваги учня до естетичних цінностей, створених засобами мови. Учитель не повинен помилятися, бо виправити враження про фаховий рівень знань, про загальну ерудицію важко. Учитель повинен уміти помічати і виправляти свою помилку – це не руйнує авторитету (приклад "Всіх навчу, як сама вмію" с.20-21 за посібником К.Я. Климової "Основи культури і техніки мовлення").

Переконана, що ніякими зусиллями не вкласти чарівні слова в уста носіїв, допоки кожен сам, з власного бажання, відкинувши на годину повсякденні клопоти, не залишиться віч-на-віч з мовою, з мудрими книгами, щоб, за словами Григорія Сковороди, "душа живилася і росла, а не пригнічувалась".

Тема. Основні комунікативні ознаки культури мовлення

План

1. Правильність і чистота мовлення як найважливіші комунікативні ознаки.
2. Точність, стислість і доступність мовлення.
3. Логічність, доречність, впливовість мовлення як комунікативні ознаки.
4. Лексичне і фразеологічне багатство мовлення.
5. Виразність як ознака культури мовлення.

Мета: з'ясувати суть понять "правильність", "чистота", "точність", "доступність", "доречність", "виразність" мовлення, спираючись на лінгвістичні знання, здобуті у процесі вивчення предметів мовознавчого циклу, поглибити навички самостійного опрацювання навчальної літератури, підвищити загальний рівень мовленнєвої культури майбутніх учителів. Довести, що знання норм літературної мови є визначальним у вирішенні проблеми боротьби з мовленнєвими помилками.

Основна література:

- Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. – Львів.: Світ, 2003. – С.241-332.
- Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1980. – С.48-49, 145.
- Климова К.Я. Основы культуры і техніки мовлення. – К., 2007. – С.39-86
- Культура фахового мовлення: Навчальний посібник / За ред. Н.Д. Бабич. – Чернівці: Книги - XXI, 2005. – С. 43-88.
- Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови. Навчальний посібник. – К.: Академія, 2007. – 43-62.
- Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика. – К.: Вежа, 1994. – С. 39-79.

Додаткова література:

- Довідник з культури мови: (Посібник) / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, Н.М.Сологуб та ін.; За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Вища школа, 2005. – С.8 -16.
- Кисіль Г.Г., Кубинський М.В. Культура сучасної української літературної мови: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2005. – 270 с.
- Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів.: СПОЛОМ, 2001.
- Сагач Г.М. Золотослів: Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. – К.: Райдуга, 1993. – С. 289.
- Словник української мови: В 11-ти т. – Т. VII. – К.: Наукова думка, 1976. – С.503, 243.
- Струганець Л. В. Теоретичні основи культури мови. – Тернопіль, 1997.

Запитання для самоконтролю:

1. Що таке правильність мовлення?
2. Сформулюйте поняття про багатство мовлення як важливу комунікативну

ознаку.

3. Які умови точності мовлення?
4. У чому полягає зв'язок між засобами точності мовлення і контекстом?
5. Розкрийте сутність мовної норми.

Мова – це система, яка активно функціонує і тісно пов'язана з усіма сферами суспільного життя. Мова безмежна своїми ресурсами. "Словник української мови", найбагатший із виданих на сьогодні, вміщує тисячі слів, він є скарбницею для мовця. Мову можна знати добре, володіти нею, але тільки самовпевнена людина стверджуватиме, що говорить бездоганно, володіє мовою досконало. Розвиваючись, мова висуває перед своїм носієм завдання – стежити за змінами, що в ній відбуваються: змінюються, удосконалюються норми, старіють і з'являються нові слова тощо. Мова регулює стосунки між людьми, впливає на них. Це виявляється в мовленні, коли виникають певні обставини спілкування. Щоб мовці розуміли один одного, їхнє мовлення повинно бути якісним. Отже, наша культура мовлення залежить від змісту й послідовності, точності й доречності висловлювання, багатства словника, досконалого володіння умінням поєднувати слова в реченні, будувати різноманітні структури, активно використовувати норми літературної мови. Тому найголовнішими **ознаками** культури мовлення є правильність, чистота, логічність, точність, багатство, доречність, виразність. Творячи висловлювання, люди враховують також ясність, емоційність мовлення, усі ці ознаки підпорядковують найголовнішій – правильності. Це основна комунікативна якість мовлення.

За тлумаченням сучасних словників, **правильний** 1. який відповідає дійсності; 2. який відповідає встановленим правилам, нормам; 3. безпомилковий. Критерій правильності – відповідність правилам, за допомогою яких сформульовано норми.

Мовні норми – це прийняті в сучасній суспільно-мовленнєвій практиці освічених людей правила вимови, наголошування, словозміни, слововживання і т.д., орфографічні правила для писемного мовлення. Норми тісно пов'язані з

системою конкретної мови, історично й соціально зумовлені. Діючи в конкретний час як стабільні, вони все ж динамічні і можуть зазнавати змін. Якщо в орфоєпії, граматиці норми орієнтуються на зразок, модель, еталон, то в лексиці вияв, реалізація норми підпорядковується ще й змістові, залежить в кожному конкретному випадку від контексту.

Правила – це положення про конкретні способи використання мовних одиниць у писемному й усному мовленні. Зміна в словнику чи в граматиці, системі мови призводить до зміни правил, бо вони повинні теж відтворювати розвиток мови. Правила є *граматичні* – регулюють застосування способів словотворення, форм слів залежно від словозміни, синтаксичних конструкцій; *орфографічні* – визначають написання слів та їх форм; *пунктуаційні* – коригують постановку розділових знаків відповідно до змісту й форм реалізованої засобами мови думки з урахуванням мети висловлювання.

Порозумітися відправник інформації та адресат можуть насамперед тому, що обом відомі однакові зв'язки між знаком (звуком, словом, конструкцією) і позначуваним цим знаком, тобто обидва керуються чинними тепер правилами.

Норма – це одне з основних понять культури мовлення і стилістики. Головними ознаками її є: відповідність системі мови, стабільність, обов'язковість.

Які є типи норм? (Орфоєпічні – регулюють вибір акустичних варіантів фонем або фонем, що чергуються, напр.: лекція, а не лекція;

лексичні – регулюють вибір слова відповідно до змісту й мети висловлювання, напр.: декораційний, а не декоративний, якщо йдеться про лаштунки на сцені;

морфологічні – коригують вибір варіантів морфологічної форми слова і варіантів її поєднання з іншими словами напр.: можна матерів, а не можна доповідів (доповідей), можна по-українськи, а не можна по-нашинськи;

норми *словотворення*: регулюють вибір морфем, їх розташування і сполучення у складі нового слова, напр.: можна спостерігач, а не спостерігальник, спостережувач;

норми *наголошування* – регулюють правильне наголошування слів, напр.:

можна **адже і адже, завжди і завжди**, не можна довільно **атлас і атлас**, бо перше означає зібрання карт, а друге – назва тканини);

стилістичні – коригують вибір слова або синтаксичної конструкції відповідно до умов спілкування і стилю викладу, напр.: розрізняти, а не диференціювати – в розмовному стилі;

синтаксичні – регулюють вибір варіантів побудови речень, напр.: можна "Коли читаєш Шевченка, серце сповнюється болем за долю кріпака", не можна -- "читаючи Шевченка...").

Засвоєння норм, що порушують систему певної мови, ще й сьогодні утруднюється вживанням двох, а часом і більше мов у практиці спілкування.

Норма – це зразок, яким необхідно користуватися.

Нормативним є мовлення, яке:

- відповідає системі мови, не суперечить її законам;
- у якому варіант норми володіє новими семантико-стилістичними можливостями, увиразнює, уточнює контекст, дає додаткову й вичерпну інформацію;
- у якому не допущено стилістичного (і стильового) дисонансу;
- у якому доречно, обґрунтовано застосовані норми з іншого стилю;
- у якому не допущено змішування норм різних мов під впливом білінгвальної мовленнєвої практики.

Отже, щоб говорити правильно, треба в першу чергу добре знати структуру мови, бо саме нею зумовлюються норми. Але говорити правильно ще не означає добре – для доброго мовлення необхідне й уміння відбирати в конкретній ситуації спілкування найбільш доречний, стилістично й експресивно виправданий варіант літературної мови.

Якщо у мовленні немає порушень орфоепічних, лексичних та інших норм, то воно вважається **чистим**.

Чистота мовлення – це повна відповідність нормам літературної мови. У чистому мовленні не вживаються діалектизми, лайливі слова, слова-паразити тощо. Чистота мовлення на рівні вимови досягається суворим дотриманням

орфоепічних норм. Найпоширенішими помилками у вимові, що заважають чистоті мови, є неправильні наголошення, невиправдане "акання" та впливи інших мов.

Діалектні слова використовуються в розмовному і художньому мовленні, але з певною метою. У розмовному тому, що мовці є носіями різних діалектів, у художньому – для відображення місцевого колориту чи характеристики персонажів. Однак, користуючись літературною мовою в розмовному мовленні, треба уникати діалектних слів. Уживання діалектизмів в інших сферах спілкування засмічує мову, порушує її чистоту.

Просторічні слова мають згрубіле, іронічне забарвлення, через те вони можливі у повсякденному, побутовому спілкуванні, напр., *швендяти, бешкетник, брехун* тощо.

Жаргонізми – це слова, пов'язані з певною професією, родом занять, вони використовуються в усному мовленні людей, зрідка в художніх творах, щоб підкреслити індивідуальні риси дійових осіб (*вікно, рубати, завалитись*).

Надмірність канцеляризмів і професіоналізмів засмічує мову, робить її важкою для сприймання.

Іншомовні слова теж засмічують мову, якщо вживаються надмірно й недоречно. Особливої шкоди завдає суржикове мовлення. Влучно сказав В.Сухомлинський: *"Говорити такою скаліченою мовою – це все одно, що грати на розстроєній скрипці. Все одно, що з дерева красуню різьбити тупою щербатою сокирою. Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітива"*.

Засмічують і слова-паразити: *так би мовити, ну, власне кажучи, як би...* Отже, чистота мовлення – це його краса й ознака культури кожної людини.

2. **Точність** – одна з головних ознак культури мовлення. Оскільки свідомість людини не лише відтворює об'єктивний світ, а й творить його, то можливість появи неточностей у мовленні зберігається на всіх етапах розвитку мови.

Точним називається таке мовлення, в якому вжиті в контексті слова цілком відповідають своїм значенням і смислу висловленої думки. Точність мовлення, –

вважає Б.М. Головін, – залежить не лише від вибору слів, а й від уміння або невміння автора "строго припасувати" слово і предмет, слово і дію, слово і поняття. Точність зумовлюється:

- знанням об'єктивної дійсності, спостережливістю мовця;
- його умінням співвіднести своє знання мови з цією спостережливою об'єктивною дійсністю. Це співвідношення буде тим точнішим, чим глибше і всебічніше пізнаватиметься світ і чим повніше засвоюватимуться ресурси мови, надбані попередніми поколіннями людей. Здавна точність пов'язувалася з умінням ясно мислити, зі знанням предмета мовлення і значення слова.

Точність досягається в контексті, а тому для точного мовлення замало багатого словникового запасу, уміння відібрати з нього ті елементи, які в даній ситуації найточніше називають предмет, – треба володіти логікою думки і законами її мовного вираження. Точність визначається не кількістю слів і не складністю контексту, а вичерпністю й не двозначністю закладеного в словах змісту – точність мовлення прямо пропорційна правильності й логічності мови.

В усному розмовному мовленні неточність слововживання компенсується ситуацією спілкування, мімікою або жестом, але при цьому ми не позбудемося неприємного враження від недоречно вжитого слова. Вимога до точності зростає, якщо зі співрозмовником немає безпосереднього контакту (писемне мовлення) або якщо нашим співрозмовником є широка аудиторія, про загальноосвітній та фаховий рівень якої ми знаємо дуже мало.

Отже, точність мовлення визначається рівнем знань навколишнього світу і мови як засобу спілкування людей у ньому, етикою мовця, яка не дозволить висловлюватися неточно. Точність – це чемність, ввічливість і в побуті, і в науці, і в художньому слові.

Точність реалізується передусім лексичними ресурсами мови, виявляється на рівні слововживання, але без контексту її не досягти. Найбільше можливостей для точного співвідношення предмета і його назви мають: **синоніми, омоніми, пароніми, полісемантичні слова**. Значні труднощі у застосуванні творять слова

іншомовні, професійні, архаїзми та фразеологізми.

Що таке синоніми? Синоніми виникають у мові як одиниці, що підкреслюють новий відтінок у значенні слова, тобто як точніша для нової ситуації спілкування назва відомого предмета. Відмінність синонімів може бути власне семантична (*земля – ґрунт, збірка – зібрання – збірник*) або стилістична, семантико-стилістична (нейтр. *людина – розм. чоловік*). Добираючи слово із синонімічного ряду для досягнення точності висловлювання, треба враховувати:

- стильову приналежність слова (нейтральне чи стилістично марковане);
- його емоційно-експресивне значення (піднесене, знижене, урочисте-жартівливе);
- приналежність слова до певної групи лексики поза літературною мовою (діалектне, просторічне, жаргонне);
- місце слова в словниковому запасі мови (активний-пасивний склад).

Прагнення до точності й новизни в синонімії зумовлює появу перефраз (переносних, описових образних найменувань): *радіація – невидима смерть, ліс – легені планети*.

У розмовному мовленні синоніми різняться не лише ступенем метафоричності, а й різноманітнішою експресивністю, напр.: *йти – сунути – дибати – лізти – ледве ногами перебирати – нога за ногою*. Нерідко синоніми виникають як евфемізми: *померти – заспокоїтись – навіки заснути – спочити – закрити очі – відійти – піти на той світ – життя скінчити*.

Що таке омоніми? Основною вимогою до тексту з омонімом є його чіткість, виразність, повнота інформації. Особливо уважним треба бути тоді, коли українська мова запозичила з іншої мови слово такого звучання, яке має питоме українське слово: щоб уникнути неточності, необхідно підготувати слухача до сприйняття цього слова. Напр.: *лава – вид меблів, лава – ряд, шеренга людей, лава – великий забій у шахті, лава – магма, продукт вираження вулкану*. Добрі знання лексичної та граматичної систем сприятимуть точності вживання омонімів, напр.: *колос – колос, вигода – вигода, радій – радій, гори – гори, мука – мука, обід – обід*.

Багатозначні слова – невичерпне джерело семантичного багатства мови при

збереженні знакового виразника цих значень. Чим повнішими будуть знання мовцем можливих значень слова, тим точнішим буде його мовлення, за умови такого ж рівня знань у співрозмовника. Вправність у використанні полісемічних слів є і виявом багатства індивідуального мовлення, і стимулом до пізнавальної діяльності слухача в галузі слововживання. Приклад, *Цей двірник уже старий. Двірник – працівник, двірник пристрій для витирання скла в автомобілі.*

Вживати терміни, професіоналізми треба за необхідністю, а не для того, щоб похизуватися неординарністю свого мовлення, напр.: *ампутувати гілку замість відрізати її, менеджер замість керівник.*

Діалекти, просторічні слова, вжиті зі стилістичною метою доречні лише у випадках, коли вони не руйнують загального колориту тексту, коли справді привносять у нього нові, точніші семантичні чи експресивні відтінки.

Точність як ознака культури мовлення застерігає й від стильового дисонансу: багатозначні слова, синоніми, омоніми різняться не лише відтінками, а й функціональними параметрами, напр.: *око – орган зору; око – одиниця ваги, міра об'єму.*

Отже, точність – однозначна, у ній співвідноситься мова з реальною дійсністю, на відміну від правильності, яка визначається нормою, правилом чи одним з його винятків.

Доступний – легкий для розуміння, дохідливий.

Щодо стислості, то А. Шопенгауер зазначав: "занадто багато слів затемнюють думку, яка повідомляється. Кожне зайве слово, хоча й поставлене для роз'яснення, справляє зворотну дію. Багато слів для небагатьох думок – неспростовне свідчення посередності: ознака видатної голови – багато думок у небагатьох словах.

Як у будівельному мистецтві варто уникати нагромодження прикрас, так у мистецтвах словесних варто стергтися передусім зайвих риторичних прикрас, непотрібних поширень і взагалі усяких зайвих виразів. Істинна стислість виразів полягає у тому, щоб говорити лише те, що достойне бути сказаним і, навпаки, не говорити того, що кожен сам може подумати. Стислий – лаконічно викладений,

висловлений, небагатослівний.

3. Іноді чуємо "О, це логічно!" або "Це не логічно". у другому випадку йдеться про щось не до кінця продумане, недоречність вчинку, про невідповідність між думкою і об'єктивною реальністю.

Логічним називається мовлення, що забезпечує смислові зв'язки між словами і реченнями в тексті.

Логічність буває предметна і понятійна. **Предметна** полягає у відповідності смислових зв'язків і відношень одиниць мови у мовленні зв'язкам і відношенням предметів і явищ у реальній дійсності. Логічність **понятійна** є відображенням структури логічної думки і логічного її розвитку в семантичних зв'язках елементів мови у мовленні.

Найголовніші умови логічності:

1. Сполучаючись, слова повинні утворювати смислову єдність, дуже приємний (а не страшенно приємний), злюща баба-яга (а не злюща бабуся).
2. Правильний порядок слів і речень, тобто послідовне розташування "даного" і "нового".
3. Логічно правильна побудова тексту (вживання службових, вставних слів як засобів зв'язку речень у тексті). *Як нестримно летить час! Здається, лиш вчора ми новорічними святами...*

Часто у мовленні трапляються логічні помилки. Це невиправдані повторення спільнокореневих слів, вживання зайвих слів, поєднання логічно несумісних слів: *письменник зобразив образ, місяць травень, моя автобіографія, жахливо добрий, страшно гарний, дзвінка тиша*. Логічними помилками вважається неправильна побудова речень з однорідними присудками, дієприслівниковими зворотами.

Отже, **логічність** – поняття і загальномовне, й індивідуально-мовленнєве, що залежить від способу мислення, рівня знань, у т.ч. й життєвого досвіду мовця.

Доречний – такий, що відповідає ситуації спілкування, організовує мовлення відповідно до мети висловлювання. Отже, доречність – це ознака культури мовлення, яка організовує його точність, логічність, виразність, чистоту, вимагає добору таких мовних засобів, що відповідають змістові та характерові, експресії

повідомлення.

Висловлювання доречно, якщо внаслідок сприйняття його змісту адресатом досягається мета, якої прагнув мовець, якщо його потреби задоволені. Стильова доречність реалізується співмірністю, узгодженістю засобів, їх несуперечністю. Напр., діалектизми, канцеляризми, просторічні слова в художньому стилі виступають як засіб стилізації та індивідуалізації персонажів. У науковому, публіцистичному, офіційно-діловому стилях доречні складні, розгорнуті синтаксичні конструкції; в усному мовленні краще розчленовувати, розбивати висловлювання на частини. Контекстуальна доречність: контекст вирішує доречність чи недоречність вставних слів, місце у фразі звертання. Ситуаційна доречність організує мовлення відповідно до ситуації спілкування; така доречність моделює форму спілкування, форму звертання. Ситуація коригує і висоту тональності мовлення (*голосно-тихо-пошепки*).

Й.В. Гете зауважував: "Я поважаю математику як найбільш піднесену, корисну науку, коли її застосовують там, де вона доречна, але не можу схвалити, коли нею зловживають, стосуючи її до речей, які зовсім не належать до її галузі і які перетворюють благородну науку в нісенітницю". У науковому тексті не доречні емоційно-експресивні мовні одиниці (вони закріплені за розмовним і художнім стилями), зате цілком доречна термінологічна лексика, "мова" символів, графіків, схем, які не бажані в інших стильових різновидах мовлення.

Доречність мовлення має важливе суспільне значення, бо вона регулює нашу мовленнєву поведінку в суспільстві, у певному соціальному середовищі. Мовець повинен дбати, щоб не травмувати слухача, не принижувати його гідності, не чинити насильства над його волею. Батьки, вчителі, лікарі не можуть забувати, що слово так само вбиває, як і легко лікує; сказане слово назад не повернеш – воно виконає ту роль, яку йому відвів мовець. Б.М. Головін наводить слова відомого хірурга Ф.Углова: "Якщо куля, випущена ворогом, може пошкодити частину тіла, то грубе слово влучає в серце й нерідко звалює людину".

4. Багатство мовлення – це використання великої кількості мовних одиниць, які відрізняються за змістом і будовою. Про багатство мовлення судять насамперед

по його лексичному складу. Середній запас слів у добре освіченої людини становить 6-9 тисяч, у мові Т.Шевченка – понад 20 тис. слів, у словниках – понад 130-200 тис. слів, а в народній скарбниці – сотні тисяч слів.

Джерелами багатства й різноманітності мовлення є: лексичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні, стилістичні ресурси мови, що склалися мовною практикою всіх попередніх поколінь носіїв цієї мови і які збагачуються з розвитком суспільства. Не можна багатство ототожнювати з кількістю застосованих для передачі певної інформації знаків: головне – інформативна, а не кількіснословна виповненість тексту (нерідко кількома словами буває сказано більше, аніж довгими деталізованими розповідями). Пригадаймо: **лаконічність – сестра таланту; щоб словам було тісно, а думкам просторо; не кількість, а сила слова будує думку; багатство мовлення твориться не кількістю слів, а кількістю значень** і т.д.

Лексичне і фразеологічне багатство мовлення формується словниками української мови, творами художньої, наукової, суспільно-політичної літератури, усної народної творчості. Лексичне багатство вимагає не тільки засвоєння великої кількості слів, а й усіх можливих значень багатозначного слова. У мові є велика кількість варіантів слів та їх форм, засвоєння і використання яких робить мовлення кожної людини багатшим, виразнішим, різноманітнішим.

Багатство лексики – це і багатство значень, а не лише лексем, тому так само важливо засвоїти усі можливі значення багатозначних слів. Уміле використання полісемантичних слів є засобом економії словесних одиниць, збереження інформаційної повноти мінімальними засобами.

6. Щоб бути доступним кожному, хто стає нашим співрозмовником, мовлення повинно відзначатися виразністю. Термін виразне читання означає суму знань, навичок і прийомів, необхідних кожній грамотній і культурній людині для оволодіння інтонаційно виразним усним мовленням.

Виразне читання – це усне, правильне і приємне для слуху відтворення читаного у повному обсязі його логічного і художнього змісту, згідно з намірами автора або від його особи. Виразне мовлення – це те саме оформлене відповідно

до мети і з урахуванням специфіки адресата усне мовлення, яке, внаслідок своєї правильності й емоційно-естетичної завершеності, передає думку та почуття мовця і викликає певну реакцію слухача.

Види читання: поетичне читання, літературне, театралізоване, дуєтне, читання з музикою.

Характер спілкування при виразному читанні в умовах школи чи контактів між двома особами передбачає, щоб учитель залишався самим собою, не підмінював автора, не перевтілювався у ліричного героя чи персонажів твору.

Контакт із аудиторією починається з подолання психологічного бар'єра між читачем і слухачем. Висота і щільність цього бар'єра залежить від таких чинників:

1. Внутрішньої невпевненості читця у тому, яким буде прочитання. Ця невпевненість долається старанною психологічною підготовкою до виконання тексту вголос, натренованістю читця.
2. Природної настороженості слухачів: чи скаже мовець щось нове? Чи знадобиться нам повідомлюване?
3. Особливостей психології аудиторії, що залежить від віку слухачів, характеру їх розумової діяльності, рівня знань, вихованості.
4. Рівня знайомства читця і слухача. Психологічний бар'єр тривкі ший, коли читець і слухач не знайомі чи малознайомі. У "добрих знайомих" цей бар'єр долається з першого обміну поглядами, з перших звукових акордів.
5. Кількості слухачів. Від неї залежить психологічний бар'єр – при малій кількості він слабшає.

Серед вимог щодо виразного читання важливим є ще правильний вибір тону, такту виконання тексту.

Оскільки вчитель – це лектор і читець із особливою місією, варто прислухатись до порад, настанов риторика, юриста і письменника А.Ф. Коні:

1. Коли йдеш в аудиторію, одягнутися варто просто і пристойно. В одязі не повинно бути нічого вишуканого і "крикливого": психологічна дія на слухачів починається до моменту мовлення – з появи перед аудиторією.

2. Говорити треба голосно, ясно, чітко немонотонно, бажано ще й виразно і просто. У тоні повинна вчуватися впевненість, переконаність, сила. Не потрібно повчального тону – він нетактовний для дорослих і нудний для молоді.
3. Тон мовлення варто змінювати – підвищувати і знижувати його залежно від змісту і значення конкретної фрази.
4. Мовлення ефективно оживлюють жести, але користуватися ними треба обережно. Треба остерігатися частих, одноманітних, метушливих, різких рухів рук – це набридає і дратує.
5. Мовець не повинен "прикипати" поглядом до якоїсь однієї точки в аудиторії.
6. Мовець повинен мати витримку, володіти собою в будь-якій несприятливій обстановці.
7. У мовленні недопустимий шаблон, штампи. Вони особливо небезпечні на початку і наприкінці тексту.
8. Простота і ясність викладу – найвищі якості мовлення.
9. Щоб досягти мети, мати успіх, потрібно: завоювати увагу, утримати увагу до кінця комунікативної ситуації. Цьому сприяє лаконізм, добрий темп мовлення, короткі свіжі відступи, обрамлення тексту.
10. Якщо не вистачає власної "глибокої думки", можна скористатися "мудрістю мудрих", зберігаючи при цьому міру.

Варто мати власний намір щодо того, яким мовцем бути: **якого можна слухати, якого можна не слухати чи якого не можна не слухати.**

До технічних показників виразного мовлення і виразного читання належать: дихання, голос, дикція (вимова), інтонація (тон), темп, жест і міміка. Лише добре оволодіння кожною складовою техніки виразності мовлення може гарантувати його високу якість. Техніка мовлення (і читання) – це навички, вміння реалізувати мову в конкретній мовленнєвій ситуації так, щоб вона справляла на слухача евристичне, інтелектуальне, емоційно-естетичне, спонукальне враження.

Отже, культура мовлення формується: багатством словника, досконалим володінням способами поєднання слів у речення, умінням розрізняти нейтральні і

стилістично марковані мовні одиниці, недопущенням стильового чи експресивного дисонансу, фонетико-інтонаційною виразністю, знанням психологічних особливостей народу, яким належить певна мова. "Мовна глухота" є свідченням глухоти духовної. Отже, добре мовлення – це не просто лад слів, а й лад думок та почуттів.

Практична частина

Тема: *Правильність і виразність мовлення. Орфоепічні норми*

ПЛАН

1. Орфоепічні норми української мови: вимова голосних, приголосних звуків та вимова звукосполучень.
2. Характеристика наголошування в українській мові. Основні функції наголосу.
3. Особливості вимови слів іншомовного походження.
4. Засоби милозвучності української мови.
5. Виразність як ознака культури мовлення.

Студенти повинні **знати**:

- основні орфоепічні норми української мови;
- види наголосу та його функції;
- зміст поняття «виразність мовлення».

Студенти повинні **вміти**:

- правильно вимовляти голосні та приголосні звуки;
- розрізняти зміст понять “мова” і “мовлення”;
- характеризувати комунікативні ознаки культури мовлення та дотримуватися їх у власному мовленні.

Завдання:

1. Зробити робочі записи до п.2 плану (за підручником Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика. – К., 1994).
1. Скласти тези до п.3 плану (за підручником Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів, 1990).
2. Скласти план Вашої можливої бесіди (з батьками або з учнями) про роль

мови в інтелектуальному, моральному, естетичному і трудовому вихованні особистості.

3. Пояснити зміст понять: *побутовий мовленнєвий етикет, педагогічний етикет, службовий етикет* (з'ясувати їх основні риси та навести приклади).

Індивідуальні завдання:

1 Підготувати повідомлення на одну із тем:

- а) Правильність – одна з визначальних ознак культури мовлення;
- б) Культура мови вчителя;
- в) Формули мовленнєвого етикету в нашому житті.

Запитання для самоконтролю:

- 1. Дайте визначення поняття “культура мовлення”.
- 2. Назвіть причини недостатнього рівня культури мовлення.
- 3. У чому полягає різниця між поняттями “мова” і “мовлення”?
- 4. Які особливості мовного етикету вчителя Ви можете назвати?
- 5. Перелічіть комунікативні якості культури мовлення.
- 6. Схарактеризуйте такі якості мовлення, як правильність, точність, логічність, багатство, чистота, доречність, достатність, виразність, емоційність мовлення.
- 7. Що таке “мовна норма”?

Література:

Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К., 1994. – С.212-217.

Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів, 1990. С.3-18, 25-28, 62-71, 91-99, 105-110, 116-121, 140-144.

Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. – Львів, 2003. – С.191-330.

Довідник з культури мови/ За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2005. – С.13-16, 348-370.

Дорошенко С.І. Основи культури і техніки усного мовлення. – Харків: ОВС, 2002. – С.52-55.

Кочан І.М., Токарська А.С. Культура рідної мови / Збірник вправ і завдань. – Львів, 1996.

Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика. – К., 1994. – С. 4-5, 15-16, 29-31.

Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2001. – С.16-32, 182-199.

Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посібник. 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – С.16-32, 182-199.

Сербенська О.А., Волощак М.Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К., 2001. – С.4-108.

Висока культура усної ділової мови ґрунтується на дотриманні орфоепічних норм – правильної літературної вимови звуків, звукосполучень у мовному потоці, наголошування слів, інтонування фрази, ритмомелодики.

Щоб оволодіти усним українським літературним мовленням, варто знати правила літературної вимови й дотримуватися їх:

1) в українській мові відсутнє «акання». Отже, і під наголосом, і без нього голосний [о] в усіх позиціях не наближається до [а]: сосна, нога, голова, сторона, молоко;

2) голосні [е], [и] в ненаголошених позиціях звучать із наближенням [е] до [е(и)], [и] до [и(е)]: (не(и)су), [се(и)ло], [зе(и)лениі], [те(и)пло]; ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] може вимовлятися з незначним наближенням до [у]: [то(у)му], [зо(у)зул'а], [ко(у)жух];

3) особливістю української орфоепії є тверда вимова губних звуків [б], [п], [в], [м], [ф]: [дуб], [степ], [с'ім]. Напівпом'якшено вони вимовляються перед [і]: [б'ігти], [п'ісок], [м'ішок] та голосними заднього ряду у деяких словах іншомовного походження: [б'уро], [п'уре], [п'уп'ітр];

4) буквосполучення дж, дз вимовляють як один звук у межах морфеми: [дзеркало], [ходжу], [сиджу], [нагородже(и)ниі], [в'ідр'адже(и)ниі], [попе(и)реджен':а] тощо; якщо д і ж, а також д і з належать до різних морфем (наприклад, до префікса й кореня), то вимовляються як окремі звуки: [п'ідземниі], [в'іджати], [в'ідзнака];

5) твердо вимовляють усі шиплячі звуки в кінці слова і складу, а також перед голосними [а], [о], [у], [е], [и]: [плашч], [жито], [чоботи], [чудо], [шити], [курча],

[лоша]. У позиції перед [і] ці звуки вимовляються напівпом'якшено: [ш'іс'т'], [груш'і], [печ'і], [ж'інка]. Напівпом'якшена вимова властива також подовженим шиплячим: [кloch':a], [зб'іж':a], [н'іч':у];

6) у кінці слова [ц'] вимовляється м'яко: [швец'], [палец'], [молодец'], крім слів іншомовного походження та деяких вигуків: [палац], [шприц], [клац];

7) у закінченнях дієслів внаслідок асиміляції звукосполучення -ться, -шся вимовляють як [-ц':a], [-с':a]: [купаюц':a], [с'м'іјес':a];

8) приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [н] перед наступними м'якими або пом'якшеними та [і] у вимові пом'якшуються: [јед'н'іс'т'];

9) у ряді слів української мови вимовляється звук [г], який на письмі передається відповідною літерою – г: ґрунт, ґавеня, проґавити, газдувати, ґандж, ґатунок тощо.

10) в українській мові приголосний [в] не оглушується і не переходить у [ф]. У кінці слова або складу та на початку слова перед приголосним звуком його вимовляють як [у]: сказав [сказау], а не [сказаф], зробив [зrobiу], а не [зrobiф], Київ [кијіу], а не [кијіф];

11) українській літературній мові не властиве «цікання» - зміна у вимові м'якого [т'] на м'який [ц']. Правильно говорити [пот'ім], а не [поц'ім], [т'іл'ки], а не [ц'іл'ки], [т'ітка], а не [ц'ітка].

Безперечно, не всі вади звукової сторони нашої мови пов'язані з негативним впливом російської. Відхилення від унормованої вимови можуть відбуватись і через діалектні традиції. Вони не такі неблагозвучні, як суржик, а іноді надають живій розмовній мові колориту, образності та виразності. Все ж зловживати говірковими відмінностями не варто, бо це ускладнює спілкування поміж людьми, утруднює сприймання висловленої думки, відвертає увагу від змісту мовленого.

Особливо бездоганно володіти правильною літературною вимовою повинні ті, хто працює в школах і вищих навчальних закладах, на радіо і на телебаченні, ті, чия професійна і громадська діяльність пов'язана з постійним спілкуванням із людьми, з пропагандою рідної мови (актори, лектори, політичні оратори, керівники підприємств, установ, священнослужителі).

Важливе значення для усного мовлення має правильне наголошування слів, тобто дотримання акцентуаційних норм. Перевірити правильність наголошування слів можна за будь-яким словником, але необхідно також знати деякі особливості українського наголосу. Наголос в українській мові є довготривалим і силовим, бо голосні в наголошеній позиції мають більшу тривалість, виразний тембр, іноді й більшу силу. Крім того, український наголос вільний, різномісцевий і рухомий, тобто він не закріплений за якимось певним складом слова (дiрка, ліщина, припиняти, винагороджувати) і може змінювати місце у формах того самого слова (нога – ноги, кричати – кричите). Наголошування в українській мові є сталою системою з певними закономірностями, дотримання яких є обов'язковим для мовців.

Запам'ятайте

Буде, було, бутик, валовий, вимога, випадок, виразний, виразник, дискурс, запитання, котрий, мої, налагодження, насамперед, ненависть, новий, одинадцять, ознака, оптовий, предмет, ринковий, текстовий, український, фаховий, феномен, фірмовий.

Є в українській мові також слова з подвійним наголосом: алфавіт - алфавіт, договір - договiр, мабуть - мабуть, байдуже - байдуже, закінчити - закінчити, також - також тощо. Таке варіативне наголошування нормативне, але в мовленні переважає якийсь один варіант, наприклад: алфавіт, договiр, простий тощо.

Наголос у слові виконує також розрізнявальну функцію, тобто за наголосом розрізняють значення слова: терен (колючий кущ родини розових, що дає темно-сині їстівні плоди з терпким кисло-солодким присмаком) – терен (місцевість, територія), тріска (невеликий тонкий шматок деревини, якого відкололи або який відколовся від стовбура, колоди тощо) – тріска (промислова риба північних морів), колос (про кого-, що-небудь виняткове своєю величиною або важливістю) – колос (суцвіття більшості злаків і деяких інших рослин, у якому квітки розміщені вздовж стрижня; те саме, що колосся), обід (зовнішня частина круглого або циліндричного предмета), – обід (споживання їжі серед дня, між сніданком і вечерею), ірис (те саме, що півники) – ірис (Гатунок цукерок у вигляді кубиків),

орган (складова частина тваринного або рослинного організму, що має певну будову і виконує одну або кілька певних функцій) – орган (найбільший духовий клавішний музичний інструмент, що складається з набору труб, у які нагнітається повітря), лупа (збільшувальне скло) – лупа (маленькі часточки рогових клітин і шкірного жиру, що утворюються біля коренів волосся на голові), броня (документ про закріплення чогось за кимсь) – броня (захисна обшивка) тощо.

Часто порушуються правила наголошення, коли вживають багатоскладові слова з суфіксом –анн/я: навчання, запитання, писання, видання, переконання, завдання. Всі вони повинні наголошуватись на передостанньому складі.

Засоби милозвучності української мови. Українській мові притаманна милозвучність (евфонічність), що виявляється в плавності, мелодійності, інтонаційній виразності мовлення. Евфонічність є однією з природних властивостей української мови. Вона досягається такою організацією звуків у межах слів, речень і всього тексту, при якій вони легко і розбірливо вимовляються.

В українській мові в усіх позиціях слова домінує вживання приголосного звука у сполученні з голосним, а не з іншим приголосним чи голосного з голосним. Такі особливості мовлення були здавна властиві українським говорам. Складний для вимови збіг кількох різних приголосних трапляється рідко - переважно в запозичених словах.

Милозвучність сучасної української літературної мови твориться такими засобами:

1) спрощенням груп приголосних звуків ([ждн] - [жн]: тиждень-тижня, [здн] - [зн]: проїздити - проїзний; [стл] - [сл:] лестоці – улесливий; [стн] - [сн]: вість – вісник; [слн] - [сл]: масло – масний тощо);

2) змінами приголосних [г], [к], [х], [ж], [ч], [ш], [з], [ц], [с] перед суфіксами -ськ-, -ств- при словотворенні й словозміні (убогий - убозтво, юнак - юнацький - юнацтво, птах - птаство, Париж - паризький, перекладач - перекладацький, товариш - товариський - товариство, боягуз - боягузький - боягузтво, молодець - молодецький - молодецтво, Полісся - поліський);

3) змінами приголосних [г], [ж], [з] і [с] перед суфіксом -ш- (дорогий – дорожчий, дужий – дужчий, вузький – вужчий, високий – вищий);

4) чергуванням голосних, наприклад, [о], [е] з [і]; [о] з [е] після шиплячих та [й]; [о] з [а] в дієслівних коренях тощо (дохід - доходу, сім - семи, устрій - устрою, особа - осіб, село - сіл, вісь - осі, могу - міг, будова - будівник, робота - робітник; женити - жонатий, шести - шостий, чотири - четвертий, вечори - вечеря, пшоно - пшениця; гонити - ганяти, схопити - хапати, стояти - стати);

5) чергуванням приголосних звуків при словозміні і словотворенні: [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш]; [г], [к], [х] із [з], [ц], [с]; [д] - [щк], [т] - [ч], [з] - [ж], [с] - [ш], [зд] - [ждж], [б] - [бл], [в] - [вл], [п] - [пл], [м] - [мл], [ф] - [фл] (друг - друзі - друже, наука - науці - учений, горох - (у) горосі - горошок; сидіти - сиджу, летіти - лечу, возити - вожу, писати - пишу, їздити - їжджу, робити - роблю, славити - славлю, купити - куплю, гриміти - гримлю, графити - графлю);

6) появою вставних голосних звуків між приголосними (вікно - вікон, весна - весен) та приголосних між голосними (павук).

Як засіб милозвучності в сучасній українській мові використовуються слова:

- з початковим голосним і без нього (мла - імла, ржа - іржа, ржати - іржати);

- з кінцевим голосним і без нього (знову - знов);

- з приставним приголосним і без нього (вуста - уста, вогонь - огонь);

- з префіксами з- із- зі- (зо-); від- од-, віді, -оді- (знов - ізнов, зсподу - зісподу, зітліти - зотліти, відклеїти - одклеїти, відійти - одійти).

Більшість фонетичних варіантів стилістично нейтральні і можуть паралельно вживатися в усіх стилях. Проте деякі з них мають відтінок розмовного або художнього стилю: огонь, одклеїти, улица тощо.

Важливим засобом створення милозвучності є чергування голосних [у], [і] з приголосними [у] (в), [і]. Це фонетичне явище є характерною особливістю української мови, тому варто послідовно й неухильно дотримуватися його правил. Так, вживання прийменників у, в і схожих за звучанням префіксів залежить від темпу мовлення і позиції їх у реченні та регулюється такими правилами:

1. у вживається:

- у позиції між двома приголосними: *Відпала необхідність у спорудженні великих складських приміщень; Оборот зріс у чотири рази; рух униз;*

- на початку речення перед наступним приголосним:

У вересні діти підуть до школи;

- перед словами, що починаються на в, ф, льв, св, тв, хв тощо незалежно від закінчення попереднього слова: *Ситуація у взаємодії попиту і пропозиції; розширення житлового будівництва у формі пільгових кредитів;*

- після паузи перед наступним приголосним: *До укладення Договору відчужувана квартира нікому не продана, не заставлена, у суперечці й під заборонаю не перебуває.*

2. В уживається:

- у позиції між двома голосними: *Глибокі зміни в усій системі суспільних відносин;*

- після голосного перед приголосним (крім згаданих вище звуків і звукосполучень): *Експортне кредитування в розвинутих країнах світу охоплює до 20% обсягу експорту цих країн;*

- на початку речення перед наступним голосним: *В інформаційній економіці до об'єктів власності належать також форми й методи організації праці, наука, інформація;*

- перед наступним голосним незалежно від закінчення попереднього слова: *У перехідний період в Україні основний тягар соціального захисту лягає на державу.*

3. Чергування у - в не відбувається:

- у власних назвах: *Україна, Угорщина, Урал;*

- у словах іншомовного походження: *ультиматум, універсал, утилізація;*

- у словах, що вживаються тільки з початковим у або тільки з початковим в: *угода, установа, указ; влада, вступ, вклад.* У деяких словах заміна початкового у або в призводить до зміни значення слова: *вдача (характер) – удача (успіх), вступ (дія за значенням вступити, початкова частина тексту) – уступ (виступ)* тощо.

Чергування і - й відбувається у тих же випадках, що й у - в.

1. *І* уживається:

- у позиції між двома приголосними: *Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (З Конституції України);*
- на початку речення перед наступним приголосним: *І нарешті, певну роль у політиці обмеження ДПП відіграє прагнення урядів провідних західних країн забезпечити економічні інтереси своїх країн (Б. Гуменюк);*
- після паузи перед наступним приголосним: *Висловлюємо надію, що це лише успішний початок нашої співпраці, і в майбутньому Ви ще не раз допоможете нам у справі підготовки кваліфікованих кадрів (З листа).*

2. *Й* уживається:

- у позиції між двома голосними: *Підприємство й Об'єднання доручають, а Інститут зобов'язується розробити проектно-кошторисну документацію (З договору);*
- після голосного перед приголосним: *Архіви й документи представництва недоторканні в будь-який час і незалежно від їх місцезнаходження (З Віденської конвенції про дипломатичні зносини).*

3. Чергування *і* - *й* не відбувається:

- при зіставленні понять: *Територія України є неподільною і недоторканною (З Акту проголошення незалежності України);*
- у заголовках: *Громадяни держави і особи, які постійно проживають у ній; Завдання і організація консульських установ України;*
- перед словами, що починаються на *й, я, ю, є, ї*: *Вимагати від Орендодавця своєчасного і якісного виконання комплексу робіт із утримання житлового будинку (З договору).*

Для усунення важких для вимови збігів голосних і приголосних в українській мові використовують також варіанти прийменника *з* - *із* - *зі* (зо):

- *з* уживається перед словами, що починаються голосним, незалежно від закінчення попереднього слова; перед початковим приголосним (крім *с, ш*) чи сполученням приголосних наступного слова, якщо попереднє слово закінчується

голосним; а також на початку речення, після паузи: *З часом теорія ринкової економіки зазнала істотних змін; укласти договір з акредитуючою державою або з особою, яка діє від її імені; за домовленістю з продавцем;*

- із уживається переважно перед словами, що починаються на з, ц, с, ч, ш, щ [шч], та між групами приголосних: *кожна із сторін; звертаємось до Вас із проханням;*
- якщо наступне слово починається сполученням приголосних, зокрема першими виступають з, с, ш, щ [шч], то вживається зі: *купувати зі знижкою, договори зі сторонніми організаціями.* Прийменник *зо* як фонетичний варіант зі вживається рідко, переважно в розмовному мовленні: *зо мною, зо дві тисячі* тощо.

Фонетична незграбність виникає і через неправильне використання часток *би* (б), *же* (ж). Тому варто пам'ятати, що після приголосних вживаються частки *би*, *же*, а після голосних *б*, *ж*: *пішов би - пішла б, він же - вона ж.*

Полегшує артикуляцію і створює милозвучність також правильне вживання форм дієслів на *-ся* (*-сь*): в позиції перед приголосним віддають перевагу постфіксу *-ся*, а в позиції перед голосним *-сь*. У дієприслівниках переважає форма *-сь*: *піднявшись, звернувшись* тощо.

Милозвучності також можна досягти певним добором і розташуванням слів. В усному і писемному мовленні варто уникати немилословних збігів голосних і приголосних на межі слів (подала заяву ректору університету - подала заяву ректорові університету), римування слів у прозі, повтору однакових або близьких за вимовою звуків, звукосполучень, слів (використали нагоду укласти угоду, внесли великий внесок).

Отже, в усному діловому спілкуванні необхідно дотримуватися орфоепічних та акцентуаційних норм української мови та правил евфонічності. Фонетична незграбність негативно впливає на співрозмовника, що може позначитися на результатах спілкування.

Кожен із нас, поставивши перед собою комунікативну мету, намагається досягти максимального впливу на співрозмовника (аудиторію). Для цього необхідно добирати слова й будувати речення так, щоб якнайкраще і найточніше висловити думку. Українська мова належить до мов із невичерпним запасом

виражальних мовних засобів, що забезпечують **виразність** мовлення. Це й відповідна певній мовленнєвій ситуації інтонація та емоційно забарвлені слова (крім офіційного стилю), використання метафор (*гірка правда, гостре слово, країна сповідань і мрій*), порівнянь (*день як рік, життя наче казка*) тощо. Виразність усного мовлення розвивається за рахунок виразного читання. Це – мистецтво втілювати написане у звуковому мовленні. Виразне читання покликане навчити читати друкований текст, вести розмову, тобто спілкуватися між собою та аудиторією. Мистецтво живого слова – це також уміння донести всі відтінки думки до слухача. Виразність читання буває таких видів: літературне читання, поетичне читання, театралізоване читання, дуетне читання, читання з музичним супроводом. Найбільш поширеним є літературне читання, бо кожна людина повинна уміти читати будь-який текст, написаний літературною мовою. Виразність мовлення залежить від його звукового оформлення, що виражається в інтонації, милозвучності, використанні звукоповторів тощо.

Тема: *Правильність і виразність мовлення. Орфографічні норми*

ПЛАН

1. Основні поняття орфографії: орфограма, орфографічне правило.
2. Принципи українського правопису.
3. Особливості написання ненаголошених голосних у коренях слів.
4. Правила правопису найбільш вживаних префіксів та суфіксів.
5. Правопис *не, ні*.

Студенти повинні **знати**:

- основні орфографічні поняття;
- правила правопису ненаголошених голосних у коренях слів;
- правила правопису основних префіксів та суфіксів, *не* і *ні* з різними словами;
- основні закони милозвучності української мови;
- фонетичні та художні засоби милозвучності мовлення.

Студенти повинні **вміти**:

- застосовувати виучувані орфографічні правила на практиці;

- використовувати фонетичні та художні засоби досягнення милозвучності мовлення.

Завдання:

1. Виконати впр. 83 (стор. 54), 85, 86, 120 – **письмово**; впр. 91, 118, 119 – **усно** (за збірником Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. – К., 2-е вид., 1994)

Запитання для самоконтролю:

1. У яких значеннях вживається слово орфографія?
2. Які мовні норми називаються орфографічними?
3. Що таке орфограма?
4. Яке правило називається орфографічним?
5. За якими принципами здійснюється написання в українській мові? Наведіть приклади, що відповідають кожному принципу.
6. Які основні закони милозвучності української мови Ви знаєте?
7. Назвіть фонетичні та художні засоби досягнення милозвучності мови.

Література:

Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів, 1990. – С.66-71.

Довідник з культури мови: [Посібник] / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, Н.М. Сологуб та ін.; За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Вища школа, 2005. – С. 296-298.

Зубков М.Г. Українська мова: Універсальний довідник. – Х.: ВД "Школа", 2005. – С. 95-121.

Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – С. 139-140.

Козачук Г.О., Шкурятяна Н.Г. Практичний курс української мови. – К., 1994. – С.28-33, 74-90, 123-129.

Кочан І.М., Токарська А.С. Культура рідної мови. – Львів, 1996. – С.91-127.

Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. – К., 1994. – С.7-8, 50-79, 167-169.

Український правопис / АН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні;

Інститут української мови 4-те вид., випр. й доп. – К.: Наукова думка, 1993. – 240с.

Орфографічні правила, як складова частина системи письмових норм літературної мови, єдині для всіх, хто користується мовою. Єдність і обов'язковість орфографії для всіх полегшує спілкування людей за допомогою літературної мови, дієвіше, ефективніше сприяє піднесенню мовної культури народу.

Орфографія – система правил: 1) написання слів та їх значущих частин (морфем); 2) написання слів разом, окремо та через дефіс; 3) уживання великої та малої літер; 4) переносу слів із рядка в рядок.

Орфограма (від гр.orthos – прямий, правильний і gramma – буква, запис) – написання, що відповідає правилам орфографії. Є буквені й небуквені орфограми. Напр.: по-українському, крі-сло (перенос слова із рядка в рядок).

Орфографічна компетенція – володіння системою правил, що визначають правопис слів згідно з усталеними нормами, та вміння їх застосовувати.

Правило – 1. Положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ. 2. Принцип, яким керуються у співжитті, у праці, у поведінці.

В основі орфографії лежить графіка; водночас вона ґрунтується на певних принципах, що зумовлені фонетичною і граматичною будовою мовою й віддзеркалюють шляхи формування та розвитку її правописної системи.

С.Я. Єрмоленко вважає, що **принципи правопису** – закономірності, на основі яких виробляються ті чи інші правила правопису. В українському правописі основними є фонетичний, морфологічний та традиційний принципи правопису.

Морфологічний принцип правопису вимагає збереження на письмі однакового написання морфем незалежно від їх вимовляння в окремих формах слова чи споріднених словах. Напр.: нігті [н'іхт'і], на річці [р'іц'і].

Традиційний (історичний) принцип правопису – такий, коли слова пишуться так, як їх писали колись, хоча в сучасній українській мові таке написання ні

вимовою, ні граматичною структурою не зумовлюється. Напр.: кишенья, лимон, левада.

Фонетичний принцип правопису – полягає в тому, що слова пишуться так, як вимовляються в літературній мові, тобто кожній фонемі відповідає одна літера або сполучення двох, як це встановлено правилами української графіки. Напр.: *багатий, серце, схитрувати, лейпцизький*.

Певне застосування має також і *смиловий*, або семантично-диференційний, принцип письма. Так, за смисловим розрізненням слів уживаємо велику й малу літеру, наприклад: Комар – прізвище й комар – комаха, Поділ – назва району й поділ – низина та поділ – дія; написання слів разом, окремо і з дефісом, наприклад: проте – сполучник і про те – прийм. з ім., насторожі – присл. і на сторожі – прийм. з ім.

Сучасна орфографія вибудована на двох основних принципах – фонетичному й морфологічному.

Більш детально відповідь на питання плану див.: Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови 4-те вид., випр. й доп. – К.: Наукова думка, 1993. – С.9-15, 23-29, 42-45.

Тема: *Морфологічні та синтаксичні норми і поширені відхилення від них*

ПЛАН

1. Типові помилки у відмінюванні іменників. Специфіка відмінювання числівників.
2. Вживання активних і пасивних дієприкметників в українській мові.
3. Синтаксична нормативність мовлення.
4. Особливості узгодження присудка з підметом, власних назв населених пунктів, держав, географічних об'єктів тощо із загальними.
5. Попередження помилок у побудові простих речень: порядок слів у реченні, вживання однорідних членів, дієприкметникових та дієприслівникових

зворотів.

Студенти повинні **знати**: основні синтаксичні норми побудови словосполучень, простих та складних речень.

Студенти повинні **вміти**: дотримуватися синтаксичної нормативності мовлення; редагувати тексти із помилками у побудові синтаксичних конструкцій.

Завдання:

1. Перекладіть на українську мову:

В любом случае, отпуск по болезни, законодательство о труде, приняться за работу, вакантная должность, ввиду вышеизложенного, ввиду того что, согласно приказу, багодарим Вас, согласно распоряжению, планировать мероприятия, исключение из правил, по многим причинам, приказ по университету, в порядке исключения, по истечении срока, говорить на нескольких языках, по собственному желанию, национальный по форме, по целым дням, на протяжении года, ходить за грибами, по программе, по данным, причинять убытки, по адресу.

Література:

Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів, 1990. – С.82-102.

Дорошенко С.І. Основи культури і техніки усного мовлення. – Харків: ОВС, 2002. – С.63-70.

Довідник з культури мови: [Посібник] / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, Н.М. Сологуб та ін.; За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Вища школа, 2005. – С. 232-294.

Коваль А.П. Культура ділового мовлення. – К., 1977. – С.160-176.

Кочан І.М., Токарська А.С. Культура рідної мови. – Львів, 1996. – С.183-222.

Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови: Навчальний посібник – К.: ВЦ "Академія", 2007. – С.100-131.

Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика. – К., 1994.

Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2001. – С.156-181.

Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови 4-те вид., випр. й доп. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 60-96.

Щоб уникнути помилок при відмінюванні іменників чоловічого роду

II відміни, варто пам'ятати, що закінчення слова у родовому відмінку однини залежить від лексичного значення.

У родовому відмінку однини закінчення **-а (-я)** мають такі іменники:

- середнього роду: *міста, села, плеча, знання, знаряддя;*
- назви осіб, власні імена та прізвища: *підприємця, промовця, робітника, студента, Андрія, Дмитра;*
- назви тварин і дерев: *ведмедя, вовка, дуба, кілка, коня, пса, ясеня;*
- назви предметів: *гвинта, замка, малюнка, ножа, олівця;*
- назви населених пунктів: *Житомира, Києва, Тернополя, Харкова (але **Кривого Рогу, Зеленого Гаю**);*
- інші географічні назви з наголосом у родовому відмінку на кінцевому складі, а також із суфіксами присвійності **-ов, -ев, (-єв), -ин (-їн):** *Дінця, Дніпра, Іртиша, Орла, Пирятина;*
- назви мір довжини, ваги, часу тощо: *гектара, грама, метра, місяця;*
- назви місяців та днів тижня (грудня, липня, листопада (місяць), листопаду (процес), напр.: *Не було ще такого листопаду;*
- назви грошових знаків: *гроша, долара, карбованця;*
- числові назви: *десятка, мільйона, мільярда;*
- назви машин та їх деталей: *автомобіля, дизеля, комбайна, мотора, поршня, трактора;*
- терміни іншомовного походження, що означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури та їх частини: *атома, конуса, радіуса, ромба, сегмента, синуса,* а також українські за походженням суфіксальні слова-терміни: *відмінка, додатка, іменника, трикутника, але виду, роду, синтаксису, складу, способу.*

Закінчення **-у (-ю)** мають іменники чоловічого роду на приголосний, коли вони означають:

- речовину, масу, матеріал: *азоту, асфальту, бальзаму, гаю;*
- збірні поняття: *ансамблю, атласу, березняку, вишняку, гаю, гурту, капіталу, барвінку, бузку, чагарнику;*

- назви будівель, споруд, приміщень та їх частин: *вокзалу, даху, заводу, залу, замку, метрополітену* (але *бліндажа, гаража, куреня, млина, хліва, карниза, еркера*);
- назви установ, закладів, організацій: *інституту, клубу, колгоспу*;
- переважна більшість слів із значенням місця, простору: *абзацу, валу, краю, лугу, майдану*;
- явища природи: *вихору, вогню, вітру, граду, грому*;
- назви почуттів: *болю, гніву, жалю, страху*;
- назви процесів, станів, властивостей, ознак, формацій, явищ суспільного життя, загальних і абстрактних понять: *бігу, винятку, галасу, інтересу, моменту, мінімуму, але ривка, стрибка, стусана*;
- терміни іншомовного походження, що означають фізичні або хімічні процеси, частину площі та ін.: *аналізу, імпульсу, синтезу*, а також літературознавчі терміни: *альманаху, епосу, жанру, міфу*;
- назви ігор і танців: *баскетболу, вальсу, тенісу, футболу, хокею, але гонака, козака*;
- більшість складних безсуфіксних слів (крім назв істот): *водогону, вододілу, суходолу, трубопроводу*;
- переважна більшість префіксальних іменників із різними значеннями: *вибою, випадку, вислову, відбою, опіку, опуху*;
- назви річок, озер, гір, островів, півостровів, країн, областей (крім назв населених пунктів): *Амуру, Бугу, Байкалу, Кіпру, Криту, Казахстану, Донбасу*.

У деяких словах можливе паралельне вживання закінчень -а і -у: *стола й столу, моста й мосту, паркану й паркана, плоту й плота*. Окремі багатозначні іменники у різних значеннях мають різні закінчення: *акта (документ) - акту (дія), апарата (прилад) - апарату (установа), блока (частина споруди, машини) - блоку (угруповання для спільних дій), рахунка (документ) - рахунку (дія), терміна (слово) - терміну (строк) тощо*. Тому правопис іменників II відміни чоловічого роду однини краще перевіряти за словником.

Іменники чоловічого роду II відміни в давальному відмінку мають паралельні

закінчення -у (-ю), -ові (-еві), необхідно пам'ятати, що в офіційно-діловому стилі традиційно перевага надається закінченням -у (-ю). Але коли в тексті трапляються поряд кілька іменників чоловічого роду у формі давального відмінка однини, то для уникнення повтору відмінкового закінчення спочатку вживається закінчення -ові (-еві), а тоді -у (-ю): Панченкові Івану Андрійовичу, ректорові університету.

Слова *дякувати, дякуючи, завдяки* вимагають після себе не родового чи знахідного відмінка, а лише давального. Дякують не когось, а комусь.

Закінчення -ові (-еві) вживають і в тих випадках, коли може виникнути двозначність через нерозрізнення родового і давального відмінків окремих іменників чоловічого роду II відміни (збірних, абстрактних). Наприклад, словосполучення *підтримка університету* можна витлумачити і як університет підтримав когось, і як хтось підтримав університет. Аналогічно: подарунок парламенту, нагорода університету та ін.

Збіг закінчень родового і давального відмінків може виникнути і в іменниках жіночого роду I відміни: перевірка кафедри - кафедра перевіряє і кафедру перевіряють. У таких випадках варто або уникати цієї відмінкової форми, або конкретизувати зміст думки додатковим словесним оточенням.

Характерною особливістю відмінювання іменників третьої відміни є те, що відбувається подовження приголосних в орудному відмінку однини тих іменників, основа яких закінчується на один пом'якшений приголосний: сіллю, міццю, віссю, галуззю.

Залежно від прийменника іменники в місцевому відмінку можуть мати такі закінчення: прийменники **в (у), на, при** – закінчення – **і**; прийменник **по** – закінчення – **у (-ю)**. Наприклад, **при** офісі – **по** офісу, **в** архіві – **по** архіву; на кріслі – **по** кріслу; у Києві – **по** Києву; у секторі – **по** сектору; у департаменті – **по** департаменту; **на** столі – **по** столу. Варто зазначити, що прийменник **по** найчастіше пов'язується із просторовим значенням (наказ по департаменту, розпорядження по інституту) та значенням розподілу, напр.: *У кожний сектор поставили по комп'ютеру* (по факсу, по кріслу тощо).

Для вираження звертання до однієї особи або сукупності осіб в усіх стилях

української мови, в тому числі й офіційно-діловому, використовується **кличний** відмінок: громадянине, пане, добродію, Петре, Миколо, Олесю, Надіє. Якщо звертання складається з двох загальних назв, то форму кличного відмінка має перше слово, а друге може мати як форму кличного відмінка, так і називного (за винятком слів посол, суддя та ін., що використовуються тільки у формі називного відмінка): пане полковнику (полковник), пані голово (голова).

У діловій українській мові під впливом журналістської практики з початку 90-х років ХХ ст. поширилося традиційне для європейських народів та для розмовно-побутового спілкування українців звертання до різних осіб, аж до найвищих державних керівників, за формулою пане (пані) + ім'я. У таких звертаннях форму кличного відмінка набуває як загальна назва, так і власне ім'я: пане Олександрє, пані Маріє, пане Валерію, пані Валеріє. Якщо ж звертання складається із загальної назви та прізвища, то форму кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище виступає у формі називного відмінка: пане Максименко, пані Василенко, лейтенанте Гордійчук. У звертаннях, що складаються з імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: Петре Васильовичу, Вікторє Андрійовичу, Ольго Федорівно, Олено Олександрівно. Відповідь на це питання див.: Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови 4-те вид., випр. й доп. – К.: Наукова думка, 1993. – С.66, 68, 74, 77.

Виражаючи ознаку, **прикметники** окреслюють і виділяють предмет з-поміж інших, завдяки чому описуване стає чіткішим і зрозумілішим для слухача (читача).

В офіційно-діловому стилі використовують всі значеннево-граматичні розряди прикметників, але різною мірою. Найчастіше вживаються відносні прикметники, що виражають незмінні, сталі щодо міри вияву ознаки предметів через відношення з іншими предметами або діями і в прямому значенні не мають супровідних експресивно-оцінних відтінків.

Якісні прикметники позначають безпосередні, прямі, закладені в самій суті предметів ознаки, що можуть виявлятися з різною інтенсивністю. З потреби

вираження міри ознаки, що виникає внаслідок зіставлення, порівняння кількох предметів, явищ, дій, творяться ступені порівняння.

Розрізняють два ступені порівняння: вищий і найвищий.

Вищий ступінь порівняння вказує на те, що певна ознака властива даному предмету більшою мірою, ніж іншому: *Ранок мудріший від вечора* (Нар. тв.).

Вищий ступінь порівняння має просту і складену форму (синтетичну і аналітичну).

Проста форма утворюється за допомогою суфіксів –ш-, -іш-: *молодий-молодший, синій - синіший, білий – біліший*.

Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється за допомогою слова **більш**: *більш спокійний*.

Слово **менш** у складеній формі вищого ступеня прикметника виражає міру спадаючого вияву ознаки: *менш здібний, менш зручний*.

Найвищий ступінь порівняння вказує на найвищу міру вияву певної ознаки у предметі порівняно з іншими предметами: *Сднання – найкраща сила* (Нар. тв.)

Найвищий ступінь порівняння має три форми: просту, складну та складену.

Проста форма утворюється додаванням до форми вищого ступеня префікса най-: *найбільший, найвищий, найкращий*.

Складна форма утворюється додаванням до простої форми найвищого ступеня префіксів як-, що-: *якнайбільший, щонайдавніший, якнайдужчий, щонайшвидший*.

Складена форма утворюється за допомогою прикметника найбільш: *найбільш зручний, найбільш ясний*.

Ступені порівняння в українській мові реалізуються у двох формах: синтетичній, однослівній (дорожчий, найдорожчий; вагомійший, найвагомійший) та аналітичній, двослівній (більш (менш) дорогий, найбільш (найменш) дорогий; більш (менш) вагомий, найбільш (найменш) вагомий). Аналітична форма має книжне забарвлення, тому в офіційно-діловому стилі віддають перевагу їй, синтетична ж форма позначена колоритом розмовності.

Сучасній українській літературній мові не властива складена форма найвищого ступеня порівняння зі словом самий (сама, саме, самі): *самий дорогий*,

сама дешева, саме менше. Утворюючи ступені порівняння якісних прикметників, необхідно уникати тавтології форм на зразок: більш дорожчий, більш вищий, більш активніший, більш простіший тощо. У наведених прикладах слово більш зайве.

В українській мові, на відміну від російської, дійові ознаки (тобто здатність або призначеність бути учасником дії) не позначаються дієприкметниками; для цього використовують віддієслівні прикметники, утворені за допомогою певних суфіксів.

Суфікси Приклади

-льн(ий) складальний, копіювальний

дійові ознаки -івн(ий) гальмівний, руйнівний

суб'єктів дії -ч(ий) виконавчий, споживчий

-н(ий) виховний, приставний, підривний

дійові ознаки -овн(ий) виліковний

об'єктів дії -енн (ий) нездійснений, неоцінений

-анн (ий) нездоланий, неказаний

Учасників -лив (ий) мінливий

неперехідної дії -уч (ий) плавучий

Не утворюють ступені порівняння прикметники, що означають:

- назви абсолютних ознак, що не підлягають кількісному вимірові: сліпий, заміжня, жонатий, німий;

- назви мастей тварин: буланій, вороний, гнідий;

- назви кольорів за подібністю: вишневий, малиновий;

- мають суфікси *-уват (-юват), -ав (-яв), -езн, -елезн, -уш(-юш)*, а також префікс *пре-* і вказують на більший або менший ступінь вияву ознаки в предметі без зіставлення його з іншим, напр.: довжелезний. Форми білявіший, чорнявіший – ненормативні;

- виражають суб'єктивну оцінку якості за допомогою суфіксів *-есньк, -еньк, ісіньк, усіньк (-юсіньк)*: гарнесенький, дрібнесенький;

- складаються з кількох основ: чорно-білий, швидконогий;

- віддієслівного походження з префіксом *не-*: незламний;
- мають суфікси *-анн (-яни)*, *-енн* і означають дуже велику міру вияву ознаки: невблаганний, нескінченний.

Займенники широко вживаються у всіх функціональних стилях сучасної української літературної мови, але в багатьох видах ділових паперів існують обмеження на використання деяких розрядів. Більшість документів пишеться від імені установи, організації, підприємства, тобто від першої особи множини, що виражається особовим дієсловом: повідомляємо..., доводимо до вашого відома .. , надсилаємо ... тощо. З цією ж метою вживаються конструкції «іменник + дієслово у формі третьої особи однини, напр.: *Оргкомітет зобов'язує ..* , *Компанія "НІБУЛОН" повідомляє ...* тощо.

Особовий займенник *я*, що вказує на особу мовця, вживається в офіційно-діловому стилі тільки в особистих документах (доручення, розписка, заповіт, позовна заява) і в документах із кадрово-контракткових питань (автобіографія). Напр.: *Я, Тимошенко Олег Дмитрович, народився 15 червня 1985 року в с. Калинівка Коростишівського району Житомирської області ...*; *Я, Заворотня Анастасія Віталіївна, одержала від Бірюченко Тетяни Олександрівни 300 (триста) гривень.* В інших документах його випускають. Без займенника *я* укладаються розпорядження, накази, заяви, клопотання. Займенник замінюють формою дієслова 1-ї особи однини: доручаю, наказую, прошу. У більшості документів випускається також особовий займенник *ми*: пропонуємо .. , просимо .. , звертаємося...

Широковживаним у звертаннях до однієї особи є займенник *ви* (пошана, множина), який виражає ввічливість мовця та повагу його до співрозмовника: нагадуємо Вам ..., дякуємо Вам Цей займенник у всіх відмінкових формах пишеться з великої літери.

Він, вона, воно, вони у мовленні є заміниками слів, що позначають як назви істот, так і назви різних предметів, тому вони знаходяться здебільшого після іменників, указуючи на них. В офіційно-діловому стилі простежується тенденція до не вживання цих займенників, натомість використовуються багаторазові

повтори. При займеннику *ви* вживається присудок, виражений коротким прикметником у формі множини: Ви винні, а не Ви винен. Уживання займенників він, вона на позначення присутньої під час розмови третьої особи має відтінок неввічливості, фамільярності. Присутню особу варто називати на ім'я та по батькові.

Зворотний займенник *себе* стосується усіх трьох осіб: Я знаю себе; Ти знаєш себе; Вони знають себе. Його вживання в офіційно-діловому стилі обмежене. Уживання зворотнього займенника *себе* у формі давального відмінка характерне для розмовного мовлення: *Був собі дід та баба.*

Займенники *усякий, будь-який, кожний* близькі за значенням, але не тотожні. У розмовній мові їх можна взаємозамінювати тоді, коли необхідно виділити якийсь предмет із групи однорідних; в інших випадках заміна не можлива. Стилистичне забарвлення цих займенників теж різне: *усякий* позначений відтінком розмовності; *будь-який і кожний* – нейтральні.

Займенник *жодний* уживається в ділових паперах для підкреслення повного категоричного заперечення. Відносний займенник *який* уживається в усіх стилях мови, коли треба вказати на якісний характер ознаки. Займенник *котрий* вживається за необхідності підкреслити вибір осіб, предметів, ознак із ряду однорідних. Варто уникати вживання в ділових паперах відносного займенника *котрий* у значенні *який*, що надає мовленню просторічного характеру.

В українській мові російському слову «любой» відповідає займенник «будь-який», а російське «другой» перекладається як «інший».

Варто пам'ятати такі російсько-українські паралелі:

до сих пор – до цього часу

каждый в отдельности – кожний зокрема

идет к чему – ідеться до чого

по вашему усмотрению – на ваш розсуд

в свою очередь – у свою чергу

в таком случае – у такому разі (випадку)

на всякий случай – на (про) всякий (всяк) випадок

каждый месяц – щомісяця, кожного місяця
каждый год – щороку, щорічно, кожного року
каждую неделю – щотижня, щотижнево
лучше всего – краще за все, якнайкраще
между тем – тим часом, проте
ни в коем случае – ні в якому разі, у жодному разі
прежде всего – насамперед, передусім, перш за все, найперше
таким образом – таким чином (способом), у такий спосіб
тем более – тим більше, тим паче, поготів
тем временем – тим часом, поки там що

Щодо числівників, то варто зазначити, що словами пишуться прості кількісні числівники, що позначають однозначне число без одиниці виміру: примірників повинно бути не менше двох. Якщо число вживається з одиницею виміру, то воно пишеться цифрами: погоджувати з підприємством зв'язку підключення абонентських гучномовців потужністю понад 1Вт. Із метою досягнення максимальної точності у текстах багатьох документів використовують паралельно цифровий і словесний записи, при цьому кількісну інформацію, записану словами, подають у дужках: страховий платіж становить 262 (двісті шістдесят дві) грн. Багатозначні цифрові числа розбивають на класи за допомогою пропусків: 10373120; 2 156. Числівникові конструкції на позначення приблизної кількості передаються за допомогою слів більше, менше, до, понад.

У ділових паперах переважають власне кількісні (один, два) та дробові (три четвертих) числівники, тоді як неозначено-кількісні (багато, мало, чимало, кілька, декілька) та збірні (двоє, троє, п'ятеро, десятеро, тридцятьоро) вживаються рідко. Зверніть увагу на сполучуваність числівників із іменниками.

Один узгоджується з іменником у роді, числі, відмінку – один документ, одна праця, одне дослідження; одного документа, однією працею, в одному дослідженні.

Кількісний іменник раз у Р. в. однини має закінчення -а, напр.: *Збільшити врожайність зернових у 1,8 рази.*

Два, три, чотири, обидва сполучаються з іменником у формі Н. в. множини – два контракти, три акти, чотири накази.

У непрямих відмінках ці числівники узгоджуються з іменниками.

Означення, що входить до складу словосполучення, може мати форму Н. в. або Р. в. множини. Якщо іменник вказує на приблизність місяців, років, днів і стоїть перед кількісним числівником три, чотири, дванадцять, то він має форму Р. в. множини. Числівники п'ять і більше вживаються з іменниками у формі Р. в. множини п'ять секретарів, сто двадцять аркушів, сім відвідувачів.

Іменники, що вживаються при числівниках *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* мають форму Р. в. множини у всіх формах – мільйон пасажирів, мільйона пасажирів; тисяча кілометрів, тисячі кілометрів, тисячею кілометрів.

При іменниках із числовим значенням вживаються іменники у формі Р. в. однини або множини – половина колективу, половина, третина, чверть, половина кімнат; третина вартості третина книжок; чверть зарплати, чверть завдань.

Неозначено-кількісні та збірні числівники вимагають від іменника форму Р. в. множини *декілька хвилин, кілька годин, п'ятеро учнів*.

Дробові числівники вживаються з іменниками у формі Р. в. однини *одна друга площі, дві четвертих земної кулі*.

Числівники *півтора, півтори* сполучаються з іменниками у Р. в. однини – *півтора року, півтора гравень*, а числівник *півтора* – у Р. в. множини.

Порядкові числівники узгоджуються з іменниками у роді, числі, відмінку. У ділових текстах застосовують також словесно-цифровий запис. Комбіновано пишуть складні слова, першою частиною яких є числівник: 100-метровий, 50-кілограмовий. Друга частина назви може бути скорочена: 3-мм, 40-кг.

Словесно-цифровий запис використовують також за необхідності скоротити написання великих чисел: 5 000000 - 5 млн; 874000 - 874 тис.

Точно визначати час важливо не тільки у діловому спілкуванні, а й у повсякденному житті. В українській мові для цього існують часові формули. Офіційно-діловому стилю відповідає варіант, коли називають завершену годину, використовуючи порядковий числівник, і кількість хвилин наступної години,

позначаючи їх кількісним числівником: десята година тридцять хвилин, шоста година сорок п'ять хвилин. У художньому і розмовному стилях вживають коротші формули: пів на дев'яту (годину), пів до дев'ятої (години), двадцять (хвилин) на восьму (годину), за десять (хвилин) друга (година), десять (хвилин) до другої (години). Вважається, що до 30 хв. потрібно вживати прийменник на або до, а після 30 хв. – прийменник до або за. Не відповідають нормам сучасної української літературної мови конструкції: пів дев'ятої (години), двадцять (хвилин) восьмої (години), без десяти (хвилин) два тощо.

Прийменник у (в) в українській мові не вживається з числівниковими формами на позначення часу. Мовній нормі відповідає прийменник о (об): о четвертій, об одинадцятій. Якщо йдеться не про точно означений час, то перед порядковим числівником ставиться прийменник на: *Я прийду на восьму годину.*

Відображаючи у своїх лексичних значеннях багатогранні процеси і дії, **дієслова** разом із іменниками становлять каркас мовлення, забезпечують розгортання думок, вербальний розвиток дії. Багато документів починається саме з дієслівної лексики, наприклад, розпорядча частина наказів (Наказую ..., Затверджую ... , Доручаю ... тощо), супровідні листи (Надсилаємо .. , Направляємо .. , Повертаємо .. , Додаємо ...), листи-повідомлення (Повідомляємо ...); листи-нагадування (Нагадуємо ...) та ін.

Згідно з ДСТУ 1.5:2003, у нормативних документах варто віддавати перевагу природному для української мови дієслівному способу позначення дій (процесів) над іменниковим, традиційним для російського офіційно-ділового та наукового стилів. Порівняйте: (рос.) отдать в стирку – (укр.) віддати прати; (рос.) требует принятия решительных мер – (укр.) вимагає вжити рішучих заходів; (рос.) учиться игре на скрипке – (укр.) учитися грати на скрипці. Тому краще сказати: *Тиск вимірюють, щоб порівняти .. , а не Вимірювання тиску здійснюється для порівняння ...; Завдання ліквідувати будь-які порушення .. , а не Завдання ліквідації будь-яких порушень ...* тощо. Необхідно уникати нагромадження віддієслівних іменників на -ння, уживаючи замість них відповідні дієслова.

Пасивні конструкції з дієсловами на -ся бажано не вживати в офіційно-

діловому стилі. Речення варто будувати за схемою: суб'єкт дії – підмет, об'єкт дії – додаток, а присудок має описувати дію підмета, спрямовану на додаток. Тому речення: *Роботи виконуються з використанням вивіrenих засобів вимірювання* краще виправити так: *Роботи треба виконувати (виконують), використовують вивірені засоби вимірювання.*

Дієслово теперішнього часу в значенні майбутнього, виражаючи дію, що неодмінно відбудеться у недалекому майбутньому, має відтінок категоричності і неухильності виконання якоїсь дії, тому його використовують у розпорядженнях, наказах, оголошеннях для підкреслення обов'язковості чогось: *Покупець здійснює за власний рахунок експлуатацію й ремонт квартири.*

Уживання форм майбутнього й минулого часу у вторинних значеннях супроводжується різним емоційно-експресивним забарвленням, що недопустиме в текстах офіційно-ділового стилю. Тому в мові ділових паперів форми майбутнього і минулого часу вживаються тільки в прямому категоріальному значенні. Не вживаються у текстах документів дієслова у формі передминулого часу, що мають колорит розмовності.

Наказ, заклик, побажання, прохання в українській мові виражають дієслова у формі наказового способу. Проте в офіційно-діловому стилі форми власне наказового способу використовують лише в усному мовленні: *пишіть, беріть, їдьте.* На письмі віддають перевагу інфінітиву та безособовим конструкціям: *Забезпечити переклад розроблених попередніх інструкцій, положень та інших нормативних документів українською мовою: Вхід заборонено.* Інфінітив у мові документів уживають тільки із суфіксом *-ти*; суфікс *-ть* має розмовне забарвлення.

Калькою з російської мови є вживання форми наказового способу зі словом *давайте*: *давайте візьмемо, давайте скажемо, давайте зробимо, давайте підемо* та ін. В українській мові їм відповідають форми 1-ої особи множини: *скажімо, зробімо, ходімо.* У діловому спілкуванні віддають перевагу усталеним висловам: *Є пропозиція припинити дискусію, а не Давайте припинимо дискусію; Ставиться на голосування, а не Давайте голосувати тощо.*

Вживання певної форми дієслова істотно впливає на характер висловлювання. Наприклад, інфінітив підсилює наказ, виражає його категоричність, а форми дійсного способу зі значенням наказовості та безособові форми пом'якшують категоричність. Тому інфінітив вживають переважно в наказах і розпорядженнях, а безособові форми використовують у статутах, інструкціях, приписах та ін. Форми дійсного способу зі значенням наказовості властиві усному мовленню, де вони супроводяться відповідною інтонацією: *Ідемо!* Пом'якшити тон наказу або виразити прохання, побажання, пораду в усному діловому спілкуванні можна також шляхом використання умовного способу в значенні наказового: *Чи не погодилися б Ви ...*

В українській мові більшість дієслів вимагає від залежного іменника (чи займенника) відповідної відмінкової форми.

1. Дієслово «вчити» у значенні засвоювати, опановувати, намагатися запам'ятовувати потребує залежного слова в знахідному відмінку: вчити мову, вчити хімію.
2. Дієслова *сподіватися*, *чекати* керують також залежним словом у знахідному відмінку з прийменником на: сподіватися на зустріч, чекати на початок роботи. Дієслова говорити, читати, перекладати та їхати потребують залежного слова у формі орудного відмінка тільки в певних значеннях: говорити англійською, читати українською, перекладати німецькою, їхати машиною.

Правильно говорити і писати треба так: завдавати клопоту, потребувати допомоги, зазнавати збитків, дякую вам, пробачте мені, телефонував йому, вибачити йому, зрадити мене, опанувати предмет, повідомляти факти, постачати товари, наслідувати батьків, оволодіти знаннями, одружитися з Наталкою, вибачати на слові.

Суржиковими є форми глузувати над ким; дивуватися чому; знущатися над ким; зраджувати кому; радіти і радий чому; сміятися над чим; стосуватися кого (нас, мене); постачати кого чим (фірму папером). Нормам сучасної української літературної мови відповідають такі форми: глузувати з кого; дивуватися з чого; знущатися з кого; зраджувати кого; радіти і радий з чого; сміятися з чого;

стосуватися до кого (нас, мене); постачати кому що (фірмі папір).

Водночас конструкції «дієслово + віддієслівний іменник», у яких дієслово вказує тільки на те, що щось відбувається, а іменник-додаток показує, що саме відбувається, варто замінювати, де це можливо, природнішим для української мови й економнішим засобом – дієсловом: виконувати обчислення - обчислювати; виконувати моделювання - моделювати; здійснювати вимірювання - вимірювати; здійснювати контроль - контролювати; займатися досліджуванням - досліджувати.

Дієприкметник – це дієслівна форма, що виражає ознаку предмета за дією. У ньому поєднуються значення дієслова і прикметника. Дієприкметник має категорії роду, числа і відмінка, що зближує його з прикметником, та стану, виду і часу, що об'єднує його з дієсловом.

У сучасній українській мові вживання активних дієприкметників теперішнього часу, утворених за допомогою суфіксів -уч-, -юч- і -ач-, -яч, вважається ненормативним. Активні дієприкметники теперішнього часу російської мови залежно від їх значення перекладають в українській мові або описово, використовуючи підрядні означальні речення, або добирають іменники здебільшого з суфіксами -ач чи прикметники із суфіксом -альн: начинающий - який починає або початківець; заведующий – який завідує або завідувач; окружающий – який (що) оточує або навколишній; учащийся – який навчається або учень; исполняющий обязанности – виконувач обов'язків; определяющий – визначальний тощо.

Вийшли з ужитку і вже не властиві морфологічній системі сучасної української мови активні дієприкметники, утворені за допомогою суфіксів -ш, -вш-. Активні дієприкметники минулого часу російської мови в українській мові передають або підрядними реченнями або дієприкметниками із суфіксом -л-: победивший – той, який переміг; наболевший (вопрос) – наболіле; пожелтевший – пожовтілий.

Продуктивним різновидом у сучасній українській літературній мові є активні дієприкметники, утворені за допомогою суфікса -л- від інфінітивних основ

неперехідних дієслів: закам'яніти – закам'янілий, розтанути – розталий, позеленіти – позеленілий.

Від інфінітивних основ на -ну- і на -оти утворюються паралельні форми дієприкметників із суфіксом -т- або -ен-: висунути – висунутий і висунений, замкнути – замкнутий і замкнений, змолоти – змолотий і змелений, повернути – повернутий і повернений.

У побуті, в ділових розмовах, та й у газетах, нерідко вживається слово "відпочиваючий" – за аналогією до російського "отдыхающий". Тут, крім використання підрядного речення (той, який відпочиває), можна знайти і заміну формі іменника "відпочивальник". Це слово, до речі, зафіксоване в словниках, і дивно, що принаймні журналісти, шукачі різноманітних засобів висловлення, його майже чи й зовсім не використовують.

Дієприслівник – це незмінна форма дієслова, що позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні морфологічні категорії виду і часу. Сучасній українській літературній мові не властиві дієприслівникові форми із суфіксом -а (-я): лежати, стояти, сидіти.

Дієприслівник позначає додаткову дію до основної, позначуваної дієсловом-присудком, тому обов'язково має стосуватися іменника-підмета: Розглянувши списки для надання житлової площі працівникам підприємств, організацій і установ Подільського району і пропозиції житлової комісії, керуючись чинним законодавством, виконком ухвалив ... Речення, в яких дієприслівник стосується не іменника-підмета, а іменника-дodatка не відповідають нормам сучасної української мови: *Розглянувши списки, було виявлено помилку*. Основна дія, виражена особовим дієсловом, і додаткова дія повинні стосуватися одного й того ж підмета. Той суб'єкт, що виконує основну дію, повинен виконувати й додаткову. Укладаючи ділові документи українською мовою, доречно віддавати перевагу дієприслівникам, а не віддієслівним іменникам із прийменниками *по, при, після*. Вживаючи дієприслівник, шукайте йому діяча.

"Мова є найважливіший, найдорожчий зв'язок, що з'єднує віджилі, живі та майбутні покоління в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виражає

життєвість народу, але є саме це життя", – писав К.Д. Ушинський. Адже лише добре "зв'язана" мова може бути таким надійним зв'язком і між поколіннями, і між окремими людьми.

На жаль, не лише в побутових розмовах, але й в авторитетному мовленні (по радіо, на лекціях і уроках, з трибун) повсякденно, повсякчас натрапляємо на синтаксичну плутанину. Особливо часто в усній (та й писемній) мові неправильно використовують прийменникові конструкції. Прийменники – це службові слова, що виражають певне значення тільки у зв'язку з відмінковими формами повнозначних слів, тому і стилістичні функції прийменників, зокрема первинних, залежать від повнозначних слів.

Вибір прийменників у більшості випадків визначається мовною традицією, але важливу роль відіграє також їх значення. Наприклад, просторове значення виражають прийменники в (у), до, над, на; назви міст, країн вимагають вживання прийменника в (у): у Німеччині, в Україні, у Києві. Коли йдеться про моря, океани, гори тощо, то вживають прийменник на: на Чорному морі, на острові Мадагаскар (на Мадагаскарі).

Нерідко спостерігаємо зловживання прийменником по. Це спричинено впливом російської мови, де цей прийменник дуже продуктивний. Щоб уникнути помилок уживання прийменника по в документах, потрібно пам'ятати про такі російсько-українські паралелі:

по призиванню, по порученню – за покликанням, за дорученням;

по приказу, по собственному желанию – за наказом, за власним бажанням;

по правилам, по схеме – за правилами, за схемою;

по образованию, по сведениям – за освітою, по указанию;

по адресу (проживать) – за адресою (мешкати за свідченнями, за вказівкою).

По

3

по случаю, по вопросам экономики – з нагоди, з питань економіки;

по многим причинам – з багатьох причин;

по уважительной причине – з поважної причини;

исследования по физике – дослідження з фізики;

лекции по философии – лекції з філософії,
заместитель по хозяйству – заступник з господарства;
по поводу чего – з приводу чого;

По На
по просьбе, по вкусу – на прохання, на смак;
по требованию, по адресу – на вимогу, на адресу;
(прислать), по заказу – (надіслати), на замовлення;
по предложению – на пропозицію;

По у (в)
по всем направлениям – у всіх напрямках;
по делам молодежи – у справах молоді;
по служебным делам – у службових справах;
прийти по делу – прийти у справі;
по выходным – у вихідні;

По Для (значення мети)
меры по улучшению условий – заходи для поліпшення умов праці;
курсы по изучению английского языка – курси для вивчення англійської мови;

По Через
по ошибке, по невнимательности – через помилку, через неухважність;
по причине чего, по болезни – через що, через хворобу;
по недоразумению – через непорозуміння;

По Після (значення часу)
по прибытии – після прибуття;
по рассмотрении – після розгляду;
по истечении времени – після закінчення часу;
по получении – після отримання;
по ошибке, по ночам, по улице – помилково, ночами, вулицею;
по почте, по телефону, по объёму – поштою, обсягом;
младший по званию – молодший званням;

По По

по очереди, дежурный по району – по черзі, черговий по району;
по возможности, приказ по институту – по можливості, наказ по інституту;
резьба по дереву – різьба по дереву.

Приименник *при* доречно вживати у словосполученнях, що мають значення вказівки на наявність чогось поряд, а також вказівки на службу десь. Значення близькості до чогось передається словосполученнями з прийменниками *при* або *біля*, *коло*, *поряд*, *поруч*: *коло (біля, при) станції*, *коло (біля) входу і при вході*, *край дороги і при дорозі*. Словосполученням російської мови з прийменником *при*, що вказує на обставини, умови, за яких що-небудь відбувається, в українській мові відповідають словосполучення з різними прийменниками або безприименникові конструкції.

Російська мова

Українська мова

при условии – *при умові, за умови, з умовою*;

при любой погоде – *за будь-якої погоди*;

при условии выполнения обязательств – *за умови виконання зобов'язань*;

при одном воспоминании – *від самої згадки (самого спогаду спомину)*;

при жизни – *за життя*;

при этих словах – *сказавши це*;

при исполнении служебных обязанностей – *під час виконання службових обов'язків*;

при подписании договора – *під час підписання договору*;

при принятии решения – *приймаючи рішення*.

Мова складається зі слів, відповідно поєднаних і розміщених у реченнях. Дотримання синтаксичних законів, тобто уміння будувати і розставляти у певному порядку та узгоджувати між собою словосполучення, є одним із визначальних чинників мови. Мовні формули виникають у результаті уніфікації мовних засобів. Інколи вони є елементами, що визначають видову належність документа. Наприклад, заяви завжди починаються словами *прошу* + інфінітивна форма дієслова, що конкретизує прохання: *прошу прийняти (звільнити, зарахувати, призначити, розглянути)* та ін.; у наказах часто вживають мовні

конструкції на зразок: зважаючи на викладене вище, для виконання вимог, призначити на посаду, проект наказу погоджено, контроль за виконанням наказу доручити тощо.

Мовні формули російської мови, що складаються із десемантизованого дієслівного абстрактного іменника, в українській мають однослівні відповідники:

- заниматься исследованием – досліджувати;
- заниматься анализом – аналізувати;
- иметь применение – застосовуватися;
- испытывать нужду – потребувати;
- находиться в нерешительности – вагатися;
- находиться в противоречии с чем – суперечити чому;
- оказывать действие – діяти;
- оказывать поддержку – підтримувати;
- оказывать содействие – сприяти, допомагати;
- привести к ухудшению – погіршити;
- привести к улучшению – поліпшити;
- приводить в известность – з'ясовувати;
- прийти к убеждению – переконатися.

Точність доступність інформації, вміщеної у службовому документі значною мірою залежить від правильності поєднання слів у словосполучення. Через неправильне використання відмінкових форм іменників (займенників), уживання невідповідного прийменника, ненормативну заміну прийменникової конструкції безприйменниковою, і навпаки, та інші помилки може бути спотворений зміст, невинувато збільшений обсяг тексту тощо. Найчастіше помилки у системі керування виникають внаслідок того, що при словах, що вимагають після себе певного відмінка, використовують невідповідні форми. Наприклад, не відповідає нормам сучасної української мови паралельне вживання властивий комусь (чомусь) і властивий для когось (чогось), притаманний комусь (чомусь) і притаманний для когось (чогось), характерний комусь (чомусь) характерний для когось (чогось). Правильним є поєднання прикметників властивий і притаманний

тільки з іменником або займенником у давальному відмінку (власливий комусь (чомусь), притаманний комусь (чомусь), а характерний – тільки з іменником або займенником у родовому відмінку із прийменником для (характерний для когось (чогось)).

Під впливом російської мови з'являються помилкові форми іменників у місцевому відмінку множини: по хатах по містах, по каналах, по газопроводах замість по хатах, по містах, по каналах, по газопроводах.

Складаючи ділові документи, варто стежити за правильним вживанням прийменникових і безприйменникових конструкцій: дотичний до проблеми, а не дотичний проблемі; згідно з графіком, а не згідно графіку; оплатити полуги, а не оплатити за послуги тощо.

Документ призначений для широкого кола адресатів, з якими немає безпосереднього контакту, тому варто віддавати перевагу простим реченням – доступним, зрозумілим, однозначним. Широковживаними в ділових текстах є також складні речення, найчастіше складнопідрядні, за допомогою яких передається складність взаємозв'язків між фактами, їхня послідовність, розмежовуються і впорядковуються висловлені думки. Вони сприяють переконливості, аргументованості мовлення, водночас пом'якшують наказ, претензію, відмову тощо. При укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості та документи, подання яких не передбачено законодавством; Для структурних підрозділів фірми, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є не доцільним, встановлюється шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем (Із правил внутрішнього трудового розпорядку).

Від порядку слів у реченні залежить змістова чіткість, стилістична тональність фрази, тому він є одним із головних стилетвірних чинників сучасної української літературної мови. У реченнях, що функціонують в офіційно-діловому стилі, переважає прямий порядок слів, за допомогою якого передається загальний зміст речення без виділення окремих елементів. Прямий порядок слів передбачає розміщення підмета перед присудком (договір діє, продавець

сплачує); узгодженого означення – перед означуваним словом (державна допомога, цивільний позивач); неузгодженого – відразу після означуваного слова (крім означення, вираженого займенником його, їх) (показання свідків, згода засновників); додатка – після того слова, що ним керує (отримувати прибутки, одержати листа). Обставини при прямому порядку слів можуть займати у реченні різні позиції: після закінчення робіт підрядник зобов'язаний ...; підрядник зобов'язаний повідомити протягом двох днів ...

Інверсований (непрямий) порядок слів використовують для того, щоб виділити щось, наголосити на чомусь, напр.: Не підлягають знесенню будинки, споруди, що становлять історичний інтерес.

Укладаючи різні види документів, необхідно пам'ятати правила узгодження присудка з підметом. Зокрема, якщо підмет виражений іменником, що називає професію, посаду, звання тощо (інженер, директор, професор), а далі йде власна назва, то присудок узгоджується з власною назвою: *директор Марченко Раїса Андріївна повідомила ... ; професор Мироненко Катерина Артемівна виступила з доповіддю*. Однак якщо підмет виражений іменником чоловічого роду, що позначає рід занять, професію, посаду тощо, дієслово-присудок у минулому часі ставиться в чоловічому роді, незважаючи на те, хто є носієм цієї професії - особа чоловічої чи *Продавець продав, а покупець купив на умовах, товари, кількість, асортимент і технічні умови яких зазначені в специфікації...* У розмовному і публіцистичному жіночої статі: *стилях рід дієслів-присудків відповідає статі особи, яка є носієм певної професії: На зустрічі з журналістами прем'єр-міністр повідомила, що ...*

Якщо підмет, виражений словосполученням, що складається з іменників більшість, меншість, ряд, частина, решта та іменник а у родовому відмінку множини то присудок виступає переважно у формі однини: Більшість українців вважає себе патріотами форму однини: завжди має також присудок, який стоїть перед таким підметом: *Зареєструвалась більшість учасників конференції*.

Якщо підмет, виражений словосполученням, що починається словом багато, мало, кілька, декілька, то присудок найчастіше вживається у формі однини:

Багато підприємств зацікавилася нашою пропозицією.

При підметі, вираженому словосполученнями, до яких входять слова половина, півтора, півтори та іменник у родовому відмінку, присудок виступає у формі однини: *Минуло півтора року*. Якщо ж при іменнику, що входить до складу підмета, є означення, то присудок ставиться у множині: *Останні півтори години минули непомітно*.

Якщо підмет виражений сполученням іменників зі значенням сукупності (*гурт, група, загін, косяк, отара, табун, череда, стадо, зграя* та ін.) у називному відмінку однини та іменників у родовому відмінку множини, то присудок виступає у формі однини відповідно до форми першого компонента словосполучення: *Луганський прикордонний загін посів перше місце серед органів охорони державного кордону*.

Якщо підмет виражений сполученням іменника в називному відмінку однини та іменника в орудному відмінку з прийменником *з*, то присудок, зазвичай, ставиться у множині: *Замовник із виконавцем беруть участь у погодженні готової проектно-кошторисної документації з ...* Якщо дія стосується тільки першого компонента словосполучення, то присудок має форму однини (другий компонент словосполучення – іменник в орудному відмінку виступає в реченні додатком): *Замовник разом із виконавцем несе відповідальність за одержання кінцевих результатів замовлення ...*

При однорідних підметах присудок в офіційно-діловому стилі вживається переважно у формі множини: *Коментарі, примітки, покажчики, ілюстрації, складання оплачуються із такого розрахунку ...*

Тема: *Культура мовлення – основа майстерності усного виступу*

ПЛАН

1. Форми і види спілкування.
2. Ораторське мистецтво і його місце у суспільному житті людей.
3. Шляхи удосконалення культури мовлення – основи майстерності усного

виступу.

4. Складові ораторського мистецтва.
5. Формування психологічної готовності до публічного виступу, підготовка матеріалів, використання їх під час публічного виступу
6. Монологічна та діалогічна форми мови. Різновиди діалогу та монологу.
7. Мовленнєвий етикет.

Студенти повинні **знати**:

- форми і види спілкування;
- шляхи удосконалення культури мовлення вчителя-словесника, причини недостатнього рівня культури мовлення;
- різновиди діалогу та монологу.

Студенти повинні **вміти**:

- підготуватись до публічного виступу;
- розрізняти форми і види спілкування.

Завдання:

1. Скласти план Вашої можливої бесіди (з батьками або з учнями) про роль мови в інтелектуальному, моральному, естетичному і трудовому вихованні особистості.
2. Пояснити зміст понять: *побутовий мовленнєвий етикет, педагогічний етикет, службовий етикет* (з'ясувати їх основні риси та навести приклади).
3. Виконати вправу 6 (за підручником Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів, 1990. – С.73).
4. Продовжити письмово вислів К. Станіславського із книги "Робота актора над собою". Аргументуйте своє розуміння призначення справжнього вчителя в суспільстві.

"Справжній священнослужитель у всяку хвилину свого перебування в храмі чуває в ньому наявність вітара. Справжній актор повинен завжди почувати в театрі близькість сцени". Справжній учитель, на мою думку, ...

5. Підготуватись до публічного виступу: "Чому я обрав професію вчителя?"

Індивідуальні завдання:

1. Підготуватись до дискусії на одну із тем:

- а) Правильність – одна з визначальних ознак культури мовлення;
- б) Культура мови вчителя;
- в) Формули мовленнєвого етикету в нашому житті.

Запитання для самоконтролю:

- 1. Що таке мовний етикет?
- 2. Назвіть причини недостатнього рівня культури мовлення.
- 3. Які шляхи удосконалення культури мовлення?
- 4. Які особливості мовного етикету вчителя Ви можете назвати?

Література:

Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – С.18-30.

Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. – Львів, 2003. – С.196-241.

Климова К.Я. Основи культури і техніки мовлення: Навч. посібник. – 2-е вид., випр. і доп. – К., 2007. – С.114-116.

Коваль А.П. Культура ділового мовлення: Писемне та усне ділове спілкування. – К., 1982. – С. 192-280.

Кочан І.М., Токарська А.С. Культура рідної мови / Збірник вправ і завдань. – Львів, 1996. – С.73.

Кучерук О. Гендерні особливості спілкування в етикетних мовленнєвих ситуаціях // Дивослово. – 2005. – №8. – С.56-59.

Основи мовної культури у сфері ділового спілкування: Навч. посібник (Упорядник М.В. Бухтій). – Херсон, 1996. – С.53-72.

Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика. – К.: Вежа, 1994. – С.83-93.

Плющ Н.П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету // Українська мова і сучасність. – К., 1991. – С. 90-98.

Радевич-Винницький Я. Мовленнєвий етикет у сперечанні // Українська мова та література. – 2000. – число 28.

Сербенська О.А., Волощак М.Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань

і відповідей. – К., 2001. – С.4-108.

Готуючись до практичного заняття, варто пам'ятати, що залежно від змісту, призначення, способу проголошення та обставин спілкування виділяються такі найпоширеніші жанри публічного мовлення: доповідь, промова, лекція, бесіда, а також участь у дискусії.

Готуючи промову, виступ, важливо враховувати, кому адресоване висловлювання і за яких обставин відбуватиметься спілкування. Промовець повинен усвідомлювати доцільність свого мовлення, адже від цього залежить, наскільки його (мовлення) сприйме адресат. Доцільність, або доречність, мовлення поєднує точність, логічність, чистоту, правильність і потребує такого добору мовних засобів, що відповідають меті й умовам спілкування. Необхідно запам'ятати, що доречне мовлення завжди відповідає темі висловлювання та його логічному змісту й потребує врахування відповідної мовленнєвої ситуації, складу мовців, усної чи писемної форм мовлення.

Засоби досягнення доречності мовлення можуть бути різними для конкретних комунікативних ситуацій (монолог, діалог, полілог). Наприклад, виступаючи перед аудиторією (переважно це монолог), необхідно уникати надмірного ускладнення речень. Натомість варто використовувати вставні слова, підкріплювати свої висновки цитатами, афоризмами. Серед засобів виразності варто згадати інтонацію (вміле поєднання розповідної, питальної, спонукальної), різні види звертань. Крім того, важливою є стильова доречність, оскільки кожен функціональний стиль має свої мовні засоби, від комбінації яких і залежить ступінь комунікаційного впливу. Так, наприклад, для офіційно-ділового стилю доречне використання ділової лексики на кшталт: *відповідно до регламенту, згідно з порядком денним, з огляду на обставини, що склалися* та ін.

Підготовку до виступу варто починати з конкретизації теми, встановлення кола питань, що вона має охоплювати, та основні принципові проблеми. Потім опрацьовується спеціальна література, де висвітлюються основи теоретичних відомостей про предмет виступу.

Існує два найважливіші принципи в роботі над літературним джерелом:

1. уважне обдумування прочитаного;
2. спостереження за системою доказів автора та способом викладу матеріалу.

Крім того, наукову працю часто конспектують. Конспект – це короткий виклад твору; він містить найсуттєвіші факти, положення й висновки. Конспектування можна здійснювати двома видами: 1) у вигляді текстуального конспекту (найважливіші положення виписуються точно документованими цитатами); 2) у вигляді вільного конспекту (це стислий виклад праці; у формі цитат включаються лише корінні, принципові положення, висновки, формулювання).

У процесі опрацювання різних допоміжних матеріалів складається план майбутнього виступу, нагромаджується ілюстративне наповнення виступу: факти, приклади, цифри, вислови (усе це може послужити цінним матеріалом для поживлення й уточнення виступу).

Коли підготовчу роботу закінчено, треба розпочати обдумування порядку розміщення окремих частин доповіді, остаточне визначення їх кількості, послідовності й обсягу.

В основі викладу кожного розділу має бути опредмечене, доказове, несуперечливе мислення. Доказ – це логічна дія, в процесі якої істинність певної думки обґрунтовується з допомогою інших думок, вірогідність яких доведена практикою. Найбільш правдивий і незаперечний доказ – це сукупність фактів, що обґрунтовують тезу, особливо якщо факти нові, свіжі, невідомі слухачам.

Визначення, якими користується автор, повинні будуватися правильно, в них мають вказуватися найважливіші ознаки предметів, а не другорядні або випадкові.

Переконливість і доказовість виступу досягається тоді, коли він є *несуперечливим, послідовним та аргументованим*.

Вимоги, що ставляться до мовлення оратора: 1) точність формулювань; 2) стислість, небагатослівність; 3) доречність; 4) зрозумілість; 5) виразність; 6) своєрідність, оригінальність; 7) краса мовлення (створюється і лексикою, і синтаксисом, і ритмом, і характером зв'язків між словами в реченні, а головне –

повною відповідністю між змістом, словесним втіленням думки і ситуацією мовлення).

Міміка і жести – це наочне, а водночас інтуїтивне вираження думки, супровід сказаного словом. Тому важливіше проникнути значно глибше в тему виступу, проїнятися його ідеями – це й буде підставою для потрібних і доречних жестів.

Під час виголошення промови варто остерігатися:

- зайвих рухів (вони заважають слухачам, не дають їм зосередитися);
- одноманітних, повторюваних жестів (це набридає слухачам);
- примітивних і вульгарних жестів: підморгування, притупування ногою, вказування рукою чи пальцем на когось та інше (вони оцінюються слухачами як прояви низької культури промовця);
- незграбних і недоладних жестів і міміки: хапання себе за носа чи за вухо; знизування плечима; стукання пальцями по столу, недоладне хитання головою тощо;
- жестів, розрахованих на зовнішній ефект: піднімання рук до неба, прикладання руки до серця, биття себе в груди та інше (це не викликає довір'я до промовця);
- незвичних, несподіваних жестів, особливо на початку і в кінці виступу: це поклони, особливо низькі, помахування піднятою рукою на прощання – як на вокзалі та інше (це дивує та смішить аудиторію);
- жестів і міміки, підготовлених перед дзеркалом (вони найчастіше недоречні й театральні, бо жестикуляція і міміка визначається не лише висловленою думкою, а й ситуацією, в якій вона висловлена, і настроєм промовця, і контактом із аудиторією чи відсутністю його).

Практичні завдання

Визначіть стиль поданих текстів.

1. На Тернопільщині росте чимало дерев-довгожителів. Тут є сто тридцять лип віком від ста п'ятдесяти до п'ятисот років, сто десять дубів, що вже давно відсвяткували своє століття. Серед дерев-довгожителів є також буки, ясени, груші. Одне з дерев-пам'ятників росте на околиці міста Бережани. Це шістсотрічний дуб. Його висота сягає двадцяти п'яти метрів,

в обхваті він має більше семи метрів. У Заліщицькому лісництві є Довбушів дуб. Йому більше чотирьохсот п'ятдесяти років. За легендою, під ним у тисяча сімсот сімдесят четвертому році відпочивав Олекса Довбуш – славетний ватажок повстанців-опришків. У Суразькому лісництві можна побачити три велетенські дуби. Кожному з них – більше трьохсот п'ятдесяти років. Вони носять ім'я Тараса Шевченка на честь перебування поета у цих краях у тисяча вісімсот сорок шостому році.

2. Мова – явище суспільне. Суспільство здорове, життєздатне, коли воно складається не з безликих індивідуумів, а з громадян, патріотів своєї землі.

Патріотизм починається зі ставлення до своєї мови. Об'єктивно поняття рідної мови виступає поряд з поняттям рідного дому, батьківської хати, материнського тепла, вітчизни, тобто мова сприймається не просто як засіб комунікації і навіть не тільки як знаряддя формування думок, а значно інтимніше – як одне з головних джерел, що оживляють патріотичні почуття, як рецептор духовно-емоційного життя людини. Рідна мова є одним із головних засобів, за допомогою яких створюється соціальний механізм успадкування культури від покоління до покоління, тобто вироблення національної культурної традиції. Мова єднає між собою представників певного народу у часі і в просторі. Прилучення дитини до рідної мови – це входження її в суспільство, підключення до колективного розуму. Усвідомлення себе як людини здійснюється через мову рідних дитині людей, а тому протягом усього свого життя кожен сприймає цю першу мову в оточенні спогадів про батька й матір, братів і сестер, про рідний дім. Позбавити людину рідної мови – чи то згідно з її волею, чи всупереч їй – аморально: це те ж саме, що підрізати коріння її духовності. (В. Русанівський)

1. Запишіть подані тексти фонетичною транскрипцією.

Погляньте, який кольоровий стоїть ліс! Влітку він був зелений, а тепер осінь, і листя пожовкле. Ніби хтось пофарбував ліс у таку світло-жовту фарбу. А підійдіть ближче: одне дерево жовтуватє, інше темніше, а цей кущ прикрасив себе, бачиши, яким червоним листям! Осінь – це місяць, коли більшість наших птахів стає мандрівниками. Вони летять у теплі краї – вирій. Ці перельоти тривають уже тисячі років, і кожен птах мандрує своїм шляхом. Багато з них спокійнісінько пережили б холодну зиму, та їм нема чого їсти: зникають різні комахи, зелені стеблинки рослин, кучугури снігу заносять смачне насіння. (За О.Копиленком)

2. Душа і думка мовби летіли кудись, до чогось давнього, прадавнього, до тих днів, коли ці береги й справді були зовсім пустельні, коли тільки випадковий мисливець чи рибалка чатував тут здобич. Оце давнє, мисливське в людині завжди, десь у її глибині, в дрімучих нетрях душі, які є майже в кожного й про які підозрюють не всі.

Поясніть правопис поданих прикметників.

Загальноосвітній, доброзичливий, чорноморський, жовтогарячий, семигодинний, суднобудівний, північно-західний, фізико-математичний, білокам'яний, лісостеповий, десятикілометровий, хіміко-технологічний, людиноподібний, грушовидний, гірко-солоний.

Перекладіть текст українською мовою, цифри запишіть словами, поясніть правопис числівників.

Самой редкой породой собак является чинук, который первоначально был выведен в США в начале XX века для использования в качестве ездовой собаки. Даже на пике популярности численность собак этой породы составляла 300 особей, а к 1966 году сократилась до 125. 12 лет спустя насчитывалось только 28 собак этой породы, но с тех пор численность их возросла более чем в два раза благодаря усилиям Ассоциации владельцев собак породы чинук. В сентябре 1985 года в Нью-Йорке родилось 6 щенят, и порода стала насчитывать 76 особей (все в пределах США). (З журналу)

3. Утворіть складні слова за допомогою сполучних звуків.

Землю міряти, воду нагрівати, подібний до груші, пташина фабрика, життя любити, волю виявляти, сховище для овочів, 20 поверхів, 1000 літ, життю радіти, зорі носити, права знати, подібний до людини, знати мову, подібний до круга, прав знати, вантажний потік.

4. На місці крапок поставте сполучні звуки. Складіть речення з цими словами.

Вагон..навантажувач, пасажир..потік, дв..владдя, дев'яност..річчя, кост..прав, кон..в язь, леж..бок, свин..матка, род..від, хімі..терапія, яйц..клітка, риб..консерви, сорок..ніжка, житт..пис, сво..рідність.

5. Запишіть правильно.

На/багато, без/вісти, без/відома, по/всюди, поза/торік, на/гора, з/роду/віку, за/багато, в/далечінь, в/міру, де/не/де, раз/у/раз, за/молоду, на/швидку, с/проста, по/малу, як/небудь, тому/що, все/ж, звідки/небудь, що/години, знов/таки, ні/за/що, от/як, як/най/краще, коли/ж/то, не/аби/який.

1. Напишіть твір, головна думка якого полягає у словах: "Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожен, аби тільки було бажання. Це не є перевагою вчених-лінгвістів, письменників або вчителів-мовників, це – не тільки ознака, а й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас можуть бути всі, незалежно від того, працює людина розумом чи фізично".

2. Творча робота: наведіть п'ять прикладів віршованих рядків з творчості українських поетів з використанням образних засобів мови (розкрити прийоми

створення образності).

4. Із текстів художньої літератури выпишіть найчастіше вживані зменшувально-пестливі суфікси. З якою стилістичною метою вони використовуються?

Тематика творів

"По ставленню кожної людини до своєї мови можна абсолютно точно судити не тільки про її культурний рівень, але й про її громадську цінність. Істинна любов до своєї країни немислима без любові до своєї мови, байдужа до рідної мови, -- дикун. Вона шкідлива за самою своєю суттю, що її байдужість до мови проявляється найповнішою байдужістю до минулого, теперішнього і майбутнього свого народу" (К. Паустовський).

"Люди схожі на слова: якщо не поставиш їх на своє місце, вони втрачають своє значення" (П.Буаст)

"Хочеш бути розумним – навчись розумно запитувати. Уважно слухати, спокійно відповідати й переставати говорити, коли нема чого більше сказати" (І. Лафатер)

"Добре, хто добре говорить, а ще краще, хто добре слухає" (Р.Емерсон).

"Ніщо не коштує так дешево і не цінується так дорого, як ввічливість" (М. Сервантес).

"Найцікавіша для нас поверхня на землі – це людське обличчя" (Г. Ліхтенберг).

"Ввічливість – властивість серця не помічати, що ворота поламани, а звертати увагу на квіти у дворі за ворітьми" (Генрі Клей Ріснер).

"Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова" (М. Рильський).

"Не дозволяй, щоб язик випереджав твою думку" (Хілон).

"Багато говорити і багато сказати – це не є те саме" (Софокл).

"У характері, в манерах – в усьому найпрекрасніше – це простота" (Г. Лонгфелло).

"Біда, коли у людини не вистачає розуму, щоб добре сказати, або здорового глузду, щоб обережно промовчати..." (Ж. Лабрюйєр).

"Справжнє красномовство – це вміння сказати все, що треба, і не більше, ніж треба" (Ф. Ларошфуко).

Рівень високої культури мовлення визначається такими якостями: правильність, точність, змістовність, чистота, багатство, різноманітність, логічність, доречність, виразність – і залежить від того, наскільки мовець розуміє, що таке національна мова, в яких формах вона існує, чим книжна мова відрізняється від розмовної, чому в мові існують фонетичні, лексичні, морфологічні варіанти. Але досить часто носії інформації виявляють низький

рівень мовленнєвої культури. Формування навичок володіння нормами літературної мови активно відбувається через засоби масової інформації, тому одним із завдань мовленнєвої практики є проаналізувати рівень мовленнєвої культури газетних текстів із погляду нормативності, використання запозичень.

Іван Огієнко писав: "Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національної організації. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. Мова – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання". Розвиваючи цю думку, можна сказати, що мова формує неповторне обличчя міста. Воно може бути приємним, привабливим, доглянутим, усміхненим і викликати симпатію, або ж бути змученим, занедбаним, спотвореним і викликати відразу. Краса і врода мовного обличчя міста потребує не лише ретельного догляду, турботи і піклування, а й послідовної боротьби. Варто звернути увагу на мову засобів масової інформації, мову перших осіб держави, області, міста, рекламний ринок і сферу торгівлі та послуг.

I група

1. Опитати жителів міста за поданою анкетною (працівників перукарень, магазинів, приватних компаній, водіїв, учителів, пенсіонерів, будівельників, лікарів тощо).

Анкета

1. Яка Ваша стать, вік, освіта?
2. Соціальний стан (робітник, службовець, учень, пенсіонер).
3. Рідна мова (українська, російська, інша).
4. Як Ви володієте мовами?
5. Якою мовою Ви спілкуєтесь:
 - а) в родині;
 - б) з друзями;
 - в) на роботі, в навчальному закладі.
6. Якій мові віддаєте перевагу при читанні книг, преси?
7. Чи виправляють Ваше мовлення?
 - а) так;
 - б) не звертають уваги на моє мовлення;
 - в) не завжди, але все-таки роблять зауваження.
8. Чиє мовлення для Вас є еталоном?
 - а) моїх друзів;

- б) моїх батьків;
- в) моїх учителів;
- г) те, як говорять на телебаченні й радіо;
- г) нічиє.

9. Чи переходите Ви на мову співрозмовника у спілкуванні?

10. Чи впливає мова ЗМІ на культуру мовлення молоді?

- а) так;
- б) ні;
- в) певною мірою;
- г) свій варіант відповіді.

II група

1. Дослідити знаковий простір міста (проаналізувати, якими номенами представлена емпоронімія в м. Миколаєві).

Проблема знакового простору сучасного міста тісно пов'язана з мовним регулюванням, мовною політикою, що є одним із найважливіших аспектів діяльності держави в розбудові власного соціокомунікативного простору. Емпоронімія – (від грецького – торгівля + онім) є одним із основних елементів у лінгвістичному описі міста. Для дослідження знакового простору міста варто скористатися класифікацією Т.В. Шмельової.

1. Модель: світ (мир) + номінація: "Світ кави", "Дитячий світ";
2. Природна семантика (назви тварин, птахів, рослин, метеорологічні, гідронімічні назви): "Волошка", "Ромашка";
3. Мотивована семантика: "Чобіток", "Торговий ряд";
4. Семантика назви міста, країни, частини світу, краю: "Милан", "Україна";
5. Семантика жіночого (чоловічого) імені: "Натали", "Валентина";
6. Демінутивні номені: "Панночка", "Кишенька";
7. Іншомовна номінація (англійська, французька, японська);
8. Елементи –еліт, -мега, -гранд, -євро, -інтер, -люкс, -ультра, -мульти, -атлант + номінація: "Автолюкс", "Євроокна";
9. Іншомовні номінації: "Фокстрот", "Декор".

2. Дослідити мовне оформлення емпоронімії обласного центру.

III група

1. Проаналізувати культуру мовлення Миколаївської періодики.

IV група

1. Дослідити специфіку вживання термінів у рекламних текстах.

«Наймолодші» часові прийменники

У сучасній українській мові активно поповнюється склад похідних

прийменників, що є сполуками первинних прийменників із іменниками. Особливою продуктивністю відзначився префікс **в (у)**. Він почав уживатися з дедалі ширшим колом іменників на означення різних відрізків або проміжків часу. Серед них *epoca, доба, ера, пора, час, період, момент* та ін. Одні з них є назвами тривалих, великих проміжків часу, для яких характерні якісь визначні події або явища (*epoca, доба*), інші – коротких відрізків часу (*момент*), треті – проміжків часу, обмежених певними датами чи подіями (*період*), четверті – періоду, докорінно відмінного від попереднього (*ера*) тощо.

Поєднавшись із прийменником **в(у)**, ці іменники не втратили повністю свого часового значення. Воно частково простежується в похідних прийменниках **в епоху, у добу, в еру, у пору, у період, у момент, у час**, що виражають часові відношення, напр.: *Саме на основі рівноправного діалогу культур і цивілізацій можна виробити механізми взаємодії, діалогу й порозуміння в епоху глобалізації* (Слово і час – 2002 – №12 – С.6); *Чимало місця відводиться у рецензованому виданні рецидивам терору в пору хрущовської «відлиги», вбивством Льва Ребета і Степана Бандери, придушенню інакомислення в добу «застою»* (Український історичний журнал – 2003 – №1 – С.141); *У добу загострення глобальних проблем філософія покликана проаналізувати межі «інструментального» ставлення до світу та альтернативні шляхи прогресу, розвитку цивілізації* (І. Ф. Надольний); *Крім того, в період інтенсивного націотворення вимальовується певна закономірність – особливо виявляється схильність до прикрашання власної історії* (Український історичний журнал – 2002 – С.61); *Інопланетний гість, спостерігаючи за способом життя людей в еру «перемоги комунізму», щонайменше, здивувався б* (Урядовий кур'єр – 2003 – 17 грудня); *У момент драматичного напруження номінативно з'являється образ любові: «блідая, горем п'яна, безнадійна любов»* (Слово і час – 2002 – №2 – С.10); *Заборона правопису 1928 р. – одна з ланок репресій проти української культури, проведена в час розпалу голодомору* (В. В. Німчук).

Характерно, що ці похідні прийменники сполучаються з іменниками, що називають дії, процеси та стани і використовуються переважно в книжному вжитку. Водночас вони розрізняються за своїм стилістичним забарвленням. Прийменники *у період, у час* уживаються здебільшого як стилістично нейтральні, тоді як прийменники *в епоху, в добу, в еру* мають відтінок урочистості, піднесеності. Пор.: *У період життя і творчості І. Франка між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови відбувався активний взаємовплив* (Мовознавство – 2003 – №6 – С.20); *Важливий і такий штрих: у час найтяжчого випробування, коли зазнала краху справа всього життя, він [Мазепа] знаходить у собі сили підтримати молодого шведського короля* (Слово і час – 2002 – №1 – С.43); *Є свідчення про те, що в епоху правління Миколи I розроблявся проект заміни польської латинської графіки російським*

алфавітом (Г. М. Яворська); *До означеного етапу слід, судячи з уривку, що зберігся, віднести й російськомовну історичну трагедію «Никита Гайдай» (1841), події якої відбуваються в добу Б. Хмельницького, героїчно-патріотичний пафос, патетична тональність монологів героя співзвучні романтичним поемам К. Рилєєва (Слово і час – 2004 – №3 – С.23); В еру дослідження космосу людству відкрилися нові можливості для соціального й духовного піднесення (Урядовий кур'єр – 2003 – 12 травня).*

Деякі з цих прийменників можуть поєднуватися з іменниками, що визначають суспільно-політичні формації, історичних осіб, напрямки в мистецтві тощо, напр.: *Загалом у добу бароко різко розширюється діапазон міжнаціональних взаємозв'язків української культури і водночас змінюється їхня орієнтованість і їхній зміст та інтенційність (Слово і час, №2, с.33); Проте численними дослідженнями істориків доведено, що в епоху раннього феодалізму, зокрема і в Київській Русі, село й місто настільки протиставлялися одне одному, що в той час існували, по суті, дві паралельні культури (Г. П. Півторак); Бурхливий процес жанротворення в період Київської Русі великою мірою визначив шляхи розвитку жанрової системи давньої української літератури (Слово і час – 2002 – №2 – с.23).*

Галина Балабан

Наголошення нелюблених слів

Два слова з протилежним значенням – **любити і ненавидіти**. Перше передає найсвітліше почуття, друге сповнене великої неприхильності, неприязні, навіть ворожості до когось, чогось. Ці дієслова мають своїх родичів – спільнокореневі іменники, прикметники, прислівники. Отож дієслово **ненавидіти** зі своєю свитою спільнокореневих слів завдають чимало клопоту як своїм передаванням негативного почуття, так і порушенням норм наголошування.

Мовці часто порушують літературне наголошування слів **ненавидіти, ненависть, ненависний, ненависник, ненависно, ненавидний, ненавидець, ненавидник**. Під впливом російської мови вони (мовці) наголошують перший склад іменника **ненависть**, а в інших словах – третій склад: **нена`видіти, нена`висний, нена`висно** тощо. В українській літературній мові послідовно наголошуємо тільки другий склад цих слів. Отже, **не`навидіти, не`навість, не`нависний, не`нависник, не`нависно, не`навидний, не`навидець, не`навидник**. Наприклад: *Я не`навиджу рабства кайдани (П. Грабовський); Він не`навидів, бо умів любити, як мало хто уміє з нас любить (М. Рильський); Я тільки раз, єдиний раз любив, а скільки я не`навидів – не знаю, не`навістю душі не погубив, любов мене замучила до краю (Д. Павличко); Не`навість і любов – неначе крила. Коли одне крило в льоту пробила Ворожа куля – не склади його, бо на однім летіти вже несила (Д. Павличко); Я не люблю не`навісті в собі. На*

пісні виріс я, не на злобі, та хочу стати полум'ям, в котрому свій меч кують покривджені й слабі (Д. Павличко); – *І чого воно у світі так коїться! Що котрі вірно любляться – розрізняються, котрі ж не`навидні один одному – вінчаються* (М. Кропивницький); *Той погляд був такий не`нависний, що коли він ковзнув по Дорошеві, то йому зробилося моторошно* (Г. Тютюнник); *Григорій Петрович ще захопив старих порядків на службі: старший був у них великий хапун, а ще більший не`нависник волі* (Панас Мирний); *Йому захотілося крикнути по-звірячому, не`нависно. Та звуку не вийшло* (Г. Тютюнник).

Отже, запам'ятаймо: наголос у словах **не`навидіти, не`навість, не`нависний, не`нависник, не`нависно, не`навидний, не`навидець, не`навидник** стоїть тільки на другому складі.

Іван Вихованець

Не забуваймо про торік

Розгорнімо два словники: перший том тритомника «Русско-украинский словарь» (Київ, 1968) й одностомник «Новий російсько-український словник-довідник» (Київ, 1996). Перший словник видано за радянських часів, другий – в роки незалежної України. У цих словниках у неоднаковий спосіб перекладено українською мовою російську сполуку в *прошлом году*. «Русско-украинский словарь» 1968 року подає три відповідники до сполуки в *прошлом году* в такому порядку: *торік, минулого року, в минулому році*, а в «Новому російсько-українському словникові-довідникові» 1996 року ті самі українські відповідники розташовано по-іншому: *минулого року, в минулому році, торік*. У чому річ? Чому у словнику, видрукуваному в незалежній Україні, питоме українське слово *торік* опинилося на останньому місці? А тому, що укладачі цього словника надають перевагу словосполукам-калькам *минулого року, в минулому році* і воліють начебто й ненароком визначити гірку долю (поступове зникнення!) українського слова *торік*.

А слово *торік* відповідає духові української мови, компактне, має абсолютні переваги над недоречно упродовженими словосполуками-кальками *минулого року і в минулому році*. Тому це слово широко використовують класики української літератури. Наприклад: *Так ворожка поробила, щоб менше скучала, щоб, бач, опівночі, спала й виглядала козаченька молодого, що торік покинув* (Т. Шевченко); *Ох, як весело було торік у сю пору!* (Леся Українка).

(журнал «Українська мова»)

Іван Вихованець

Про гральні автомати та ігрові кімнати

Крокуючи сучасним містом, ми спостерігаємо чимало закладів для розваг, що називають то *гральні*, а то *ігрові* автомати. Спробуємо з'ясувати значення цих

двох прикметників.

Відносний прикметник *гральний* утворено від дієслівної основи **грати** + **льн** + **ий**. Суфікс **-льн-** вказує на призначення для виконання дії, названої твірним дієсловом. Тобто *гральний* – це той, що призначений для того, щоб ним, чи за його допомогою грати – *гральні* автомати, *гральні* карти. Наприклад: *У місті Альтернбург (Німеччина) знайшли найстаріші серед відомих до цього часу гральні карти* (журнал «Наука і суспільство» – 1991 – №2).

А відносний прикметник *ігровий* походить від іменника **ігри (гра)** + **ов** + **ий**. Суфікс **-ов-** має значення відношення до певного об'єкта, позначуваного іменником. *Ігровий* – це той, що стосується гри – *ігровий* майданчик, *ігрові* вправи, *ігрова* кімната, *ігрові* заклади, *ігрові* програми, *ігрові* змагання. Наприклад: *Болючої поразки зазнали в ігровому навільйоні майстри з міжнародних шашок Шевченко та Барсман* (Крижанівський А. Томагавки і макогони, 1990); *Програмне забезпечення ПК: керуюча програма МОНІТОР, інтерпретатор мови, програмування БЕЙСИК-К, набір текстових програм, а також редактор текстів, система керування базами даних, пакет ігрових програм* (журнал «Наука і суспільство» – 1991 – №2).

Олена Кагал

У плетиві заперечних слів

Слова **жоден (жодний)** і **ніякий** – синоніми. Проте вони розрізняються відтінками значення або й наявністю чи відсутністю якогось значення.

Слово **жоден (жодний)** уживаємо в заперечних реченнях для підкреслення повного, категоричного заперечення. Воно передає значення «ні один», наприклад: *Жодного шелесту, свисту чи шарудіння – важкий ліс цей був мертвий, бездушний за серпанком ранкового повітря* (В. Підмогильний); *Минуло ще кілька хвилин, і захекані загонщики були поряд. Один по одному походилися й засадники. Виявилось, що жодного вовка ніхто не бачив.* (М. Слабошпицький). Іноді **жоден (жодний)** набуває значення «будь-який», здебільшого у формі множини: *Ці груди болю, біль грудей, застрашених страждань – нема їм жодних панацей, все поглинає хлань* (В. Стус).

У значенні повного, але менш категоричного заперечення використовуємо заперечне займенникове слово **ніякий**. Воно функціонує, як і слово **жоден (жодний)**, у заперечних реченнях, наприклад: – *Йому, мабуть, ніяка жінка не вгодить...* (Панас Мирний); *Старий зараз ніякої роботи не визнає, окрім пасіки* (М. Стельмах); *Ніяких звісток від Юрія [Шура] не мала* (О. Гончар). *Ніякий може передавати і значення «будь-який»*: – *Я не боюсь ніяких поговорів* (Леся Українка). Звернімо увагу також на значення «поганий, нічого не вартий», якого не виражає слово **жоден (жодний)**: *На дядькові гроші в семінарії [Оверко] вчився, рибалка з нього був ніякий* (Ю. Яновський).

Панівне, а не пануюче

Порівняймо три синоніми: *панівний, пануючий і домінуючий*. Дієприкметники *пануючий і домінуючий* трапляються в усному і писемному мовленні. Наприклад: *Внаслідок причин, зумовлених політикою правового нігілізму, яку проводив пануючий в Україні протягом 70 років політичний режим, судова галузь державної влади виявилась найбільш слабкою і найменш сприйнятною не лише в суспільстві, а й навіть серед значної частини юристів (журнал «Віче»); Саме означення «неординарна» характеризує людину, яка своїми якостями закономірно виділяється з існуючого середовища і, в більшості випадків, протистоїть пануючим уявленням про норми суспільного співжиття (журнал «Вісник НАН України»); Поступово захист інтересів промислових робітників перестає бути домінуючим для цих партій...* (журнал «Вісник НАН України»). Проте ці слова не відповідають нормам сучасної української літературної мови, суперечать її духові.

Замість дієприкметників *пануючий і домінуючий* потрібно вживати прикметник *панівний* – природного і милозвучного українського слова. Прикметник виражає значення «найпоширеніший; який підноситься, домінує над чим-небудь»: *Своїм походженням, конфігурацією і, коли можна так сказати, графікою, дюни завдячують панівним вітрам, які тривалий час дмуть в одному напрямку (журнал «Наука і суспільство»); Користуючись своїм панівним становищем, Російська імперія висотувала з України не тільки матеріальні, а й фінансові ресурси (журнал «Наука і суспільство»); Панівним типом слід вважати хату з житловим приміщенням, сіньми і коморою... (А. Данилюк); Висота, оточена з трьох боків – східного, південного і західного – річками, була панівною в цій місцевості (Я. Качура). Іван Вихованець **Чому українська гривня, а не гривна***

Хоч наша держава майже 10 років має власну, повноцінну грошову одиницю – *гривню*, але ще й досі нерідко чуємо *неправильну назву гривна* і т. п. Плутання твердого [н] та м'якого [н'] у цьому випадку передає різні поняття.

Гривна – це металева прикраса у вигляді обруча, яку у стародавні часи носили на шиї. Наприклад: **Гривни** [у X-XI століттях] були як чоловічими, так і жіночими прикрасами (Наука і суспільство, 1984, №8); *На шиї похованого була лита золота гривна із зображенням кінних скіфів на кінцях, руки прикрашали золоті браслети* (Нариси стародавньої історії УРСР, 1957).

Гривня – це грошова одиниця, перше у Стародавній Русі, у вигляді срібного злитку вагою близько фунта, потім як мідна монета в три, а в деяких місцях у дві з половиною копійки, і нарешті це основна грошова одиниця України з кінця ХХ

століття, що дорівнює 100 копійкам. Наприклад: *Ченці дали йому [Батію] кусок хліба, гривню грошей та й вирядили од себе* (Легенди та перекази, К., 1985); 3 2 вересня 1996 року *гривню* включено до цього стандарту [міжнародного стандарту ISO 4217] з наданням їй двох міжнародних кодів. Отже, українська *гривня* має літерний код – *UAH* та циферний – *981* (Вісник НАНУ, №11-12, 1996).

Олена Кагал

Фонеми Г та Г

На думку О.Д. Пономаріва, українська мова належить до тих індоєвропейських мов, де проривний задньоязиковий приголосний *г* перейшов у глотковий, або фарингальний, *г* (іноді його ще називають фрикативним). Зі слов'янських мов таке явище спостерігаємо також у білоруській, верхньолужицькій, словацькій та чеській мовах. Там, де в інших слов'ян на місці прослав'янського *g* зберігся проривний *г* (*g*), у зазначених п'яти мовах маємо фрикативний *г* (*h*). Для прикладу візьмемо слово **голова**: *псл.* *golva*, *п.*, *нл.* *głowa*, *рос.* **голова**, *болг.*, *мак.*, *срб.* **глава** (вимовляється як наша фонема *г*), *хрв.*, *слн.* *glava*, з одного боку, та *укр.* **голова**, *бр.* **галава**, *вл.* *hłowa*, *слц.*, *ч.* *hlava* – з другого. Тобто слова спільного кореня в одних слов'ян уживаються з проривним *г*, а в інших – із фрикативним *г*, причому це поширюється не тільки на загальні, а й на власні назви. Скажімо, чехи звать свою столицю *Praha*, а поляки *Praga*, хорвати кажуть *Zagreb*, болгари *България*, а чехи *Záhřeb*, *Bulharsko*. Тож і нам немає потреби писати й вимовляти **Загреб**, **Голубєв**, бо в назві хорватської столиці той самий корінь, що й у дієслові **гребти**, а російське прізвище походить від птаха, який зветься по-нашому **голуб**: отже, пишімо й вимовляймо **Загреб**, **Голубєв**.

З несл'янських мов звук *г* перейшов у *г* і в інших мовах, зокрема в грецькій, тому в словах грецького походження вживаємо *г* не тільки там, де був густий придих, що відтворювався *лат.* *h* (**Гера**, **Геракл**, **Гермес**, **гематома**, **гідра**, **гімн**), а й на місці *γ*: **апогей**, **галактика**, **епіграма** тощо, бо так вимовляють греки, з якими наші предки мали давні історичні, географічні, господарські, культурні зв'язки. Дивно було б українцям «текти» в грецьких словах, коли самі греки «гекають».

Хоч проривний звук *г* у нашій мові використовується в порівняно небагатьох словах звуконаслідувального та іншомовного походження, до 1933 року для його позначення існувала літера *г*. Вилучення цієї літери спричинило розхитування вимовної норми, що вже майже встановилася. У виданні правопису 1990 року літера *г* знову посіла належне їй 5-те місце в українській абетці. Але введення літери без вироблення чітких рекомендацій щодо її вживання спричинило нові порушення фонетичної системи. Позаяк кількість слів із фонемою *г* далеко не обмежується списком, наведеним на с. 20 «Українського правопису» (К., 1990), а

поради на кшталт «правильною є вимова Гібралтар і Гібралтар, Гете і Гете» видаються, м'ко кажучи, дивними для мовного кодексу, кожен українець заходився писати літеру та вимовляти проривний приголосний на власний розсуд. Є люди, які гадають, що вимова г править за ознаку низької освіченості або сільського походження, і вживають г там, де його немає в жодній мові світу (крім російської): гімн (*гр.* hymnos), Гамлет (*англ.* Hamlet), балаган (*перс.* balahana), навіть українське слово галузь дехто вимовляє *галузь*. На сторінках преси можна прочитати *Гавел* (*ч.* Havel), *Гельмут* (*нім.* Helmut), *гонор*, *гоноровий* (*лат.* honor) і под.

Як бачимо, йдеться здебільшого про іншомовні слова, де через різні причини мовного та позамовного характеру не розрізняються фонемі h = г, ch = х, g = г. До сплутування призводить беззастережне копіювання російських вимовних традицій. А ми маємо власні традиції відновлення чужих слів, що доволі вдало були застосовані в «Українському правописі» 1928 року, забороненому під час «боротьби з українським націоналізмом на мовному фронті» 1933-го. За тим правописом у давно засвоєних словах звук g передавався через г, бо це цілком відповідає духові нашої мови. Слушно зауважував свого часу видатний український філолог і теолог Іван Огієнко: «Ознакою української мови є тільки г (h), чому й чужі слова з г ми українізуємо, себто вимовляємо інтелігенція, гімназія, агітувати». Володимир Самійленко у статті «Чужомовні слова в українській мові» писав: «Наш люд, коли приймає ці слова, то систематично замінює в них звук г звуком г... Інші ж мови не наводять на потребу заховання звука г, бо цей звук часто віддається в тих чужих мовах: у мові французькій звуком ж, в італійській – звуком дж, а в іспанській звуком х. А всі ж ті мови мають і звук г, як і латинська мова. Чи не йти й нам слідом за народною фонетизацією таких слів і там, де вимовляють: римляни г, француз ж, італієць дж, а іспанець х – не вимовляти ні першого, ні другого, ні третього, ні четвертого, а наше п'яте, себто г?». Зрозуміла річ – питання риторичне.

«Словник-довідник вживання літери г» в основному зорієнтований на правопис 1928 року, тому з більшістю його рекомендацій можна погодитися. Але, по-перше, тут повторюються огріхи згаданого правопису (агроном, дифтонг, енергія, металургія – це грецизми, писати й вимовляти їх треба не через г, а через г); по-друге, цьому виданню властиве подекуди надуживання літерою г. Є низка слів, що давно засвоєні нашою мовою з фрикативним г: магазин, маргарин, роглик (тобто самого кореня, що й ріг), Фригія, Ягич.

Пропонований словник укладено на підставі реєстрів «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, «Правописного словника» Г. Голоскевича, «Довідника українських прізвищ» Ю. Редька, «Словника іншомовних слів» за редакцією академіка О. Мельничука, праць з історії та культури мови І. Огієнка й Б. Антоненка-Давидовича та власних досліджень у галузі етимології лексики

української мови.

У словнику щодо використання фонем **г** та **ґ** у словах іншомовного походження застосовано засади «Українського правопису» 1928 року з деякими уточненнями, а саме:

- а) проривний **г** і фрикативний **г** слов'янських мов завжди відтворюються українським **г**, оскільки вживаються, як правило, в однокореневих лексемах;
- б) у всіх грецизмах уживається тільки **г**;
- в) у запозичених з інших мов фонема **h** послідовно передається через **г**;
- г) **g** у давно засвоєних словах також відтворюється українським **г**. Із власних назв це стосується насамперед найменувань країн, міст, гір, річок та інших ономастичних об'єктів;
- ґ) у неслов'янських антропонімах (іменах та прізвищах), а також у новіших загальних назвах розрізняємо **h** та **g**, що передаються відповідно через **г** та **ґ**. *Negel* (нім.) – Гегель, *regio* (лат.) – регіон.

Питомі українські слова, що містять у своєму складі фонему **г**, подаються за лексикографічними джерелами.

Як складники реєстру виступають здебільшого слова (іменники, рідше інші частини мови). Похідні подаються під реєстровим словом у такій послідовності: іменник, прикметник, діеприкметник, прислівник, дієслово, спочатку безпрефіксні, а далі в алфавітному порядку префіксальні. До іменників чоловічого роду наводиться закінчення родового відмінка однини: **агрус, -у; бравнінг, -а**.

Назви жінок, утворювані за допомогою **-к (а)**, подаються при відповідних іменниках чоловічого роду в такий спосіб: **гугенот, -ка** (тобто чоловік **гугенот**, жінка **гугенотка**); інші утворення для позначення осіб жіночої статі стоять під реєстровими словами в повній формі: **Греція, грек, грекinya**.

Фонетичні та фонетико-морфологічні варіанти реєстрового слова об'єднуються сполучником **і**: **гирлига і герлига, гандж і ганджа, джерготати і джерготіти**.

Часом у реєстр виноситься не слово, а його компонент:

- а) **агро-** (біологія, ґрунтознавчий, техніка) – компонент стоїть на початку складного слова й пишеться разом: **агробіоло́гія, агроґрунтозна́вчий, агротéхніка; гіґрб́-** (граф, ско́п) – **гіґрб́ограф** (наголошений перший складник), **гіґроско́п** (наголошений другий складник);
- б) **–гра́фія** (гео, демо, моно, стено) – компонент складного слова стоїть у його кінці й пишеться разом: **геогра́фія, демогра́фія, моногра́фія, стеногра́фія**;
- в) **га́ма-** (-залізо, -проміння) – складне слово пишеться через дефіс: **гама-залізо, гама-проміння**.

Олександр Пономарів

Вживайте правльно слова у кличному відмінку

Анатолію, Антоне, Андрію, Артеме, Архипе, Богдане, Борисе, Василю, Володимире, Вадиме, Вікторе, Віталію, Валерію, Валентине, Геннадію, Григорію, Георгію, Даниле, Дмитре, Денисе, Євгене, Єгоре, Зиновію, Ігоре, Іване, Ілле, Йосипе, Костянтині, Кузьмо, Леоніде, Миколо, Михайле, Максиме, Мефодію, Олександрі, Оресті, Олегу (Олеже), Остапі, Панасі, Петрі, Павлі, Пилипі, Прокопі, Руслані, Романі, Сергію, Станіславі, Святославі, Тарасі, Трохимі, Теодорі, Юрію, Юліані, Якові, Ярославі.

Анастасіє, Алісо, Алло, Антоніно, Анжелі, Богдано, Валентино, Варваро, Валеріє, Віталіно, Віро, Вікторіє, Василю, Ганно, Галино, Дарино, Евеліно, Елло, Євгеніє, Євдокіє, Єво, Жанно, Зіно, Ірино, Інно, Іванно, Клавдіє, Катеріно, Каріно, Ларисі, Лесю, Маріно, Марто, Маріє, Ніно, Надіє, Наталіє, Ольго, Олесю, Олександрі, Поліно, Раїсо, Світлано, Станіславо, Сніжані, Софіє, Соломіє, Стефаніє, Тамарі, Таїсіє, Тетяно, Уляно, Христіно, Юліє, Юліано, Ярино.

Посібники:

1. Волощак М. Неправильно–правильно: Довідник з українського слововживання (за матеріалами засобів масової інформації). – К., 2000.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. – Львів, 1990.
4. Бабич Н.Д. Культура фахового мовлення: Навч. посібник. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – 572 с.
5. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови: Навч. посібник. – Львів: Світ, 2003. – 432 с.
6. Бортняк А.А. Ну що б, здавалося, слова: Бесіди про культуру української мови // А.А. Бортняк. – К.: Український письменник, 1994. – 73 с.
7. Ботвіна Н.В. Міжнародні культурні традиції: мова і етика ділового спілкування: Навч. посібник. – К.: АртЕК, 2000. – 192 с.
8. Довідник з культури мови: [Посібник] / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибики, Н.М. Сологуб та ін.; За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Вища школа, 2005. – 399 с.
9. Дорошенко С.І. Основи культури і техніки усного мовлення: Навч. посібник / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – 2-е вид., переробл. і доповн. – Харків: “ОВС”, 2002. – 144 с.
10. Васильєва А. Н. Основы культуры речи. – М., 1990.
11. Головин Б. Н. Основы культуры речи. – М., 1988.

12. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. – К.: Довіра, 1999.
13. Ильяш М. И. Основы культуры речи. – Киев-Одесса, 1984.
14. Косенко Н.Я. Як правильно говорити українською: практичний посібник / Н.Я. Косенко, Т.М. Вакуленко. – Х., 2007. – 240 с.
15. Культура української мови: Довідник / За ред. В. М. Русанівського. – К., 1990.
16. Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови: Навчальний посібник – К.: ВЦ "Академія", 2007.
17. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2003. – 311 с.
18. Муромцева О. Г., Жовтобрюх В. Ф. Культура мови вчителя. – Харків: Гриф, 1998. – 205 с.
19. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.
18. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради: Навч. посібник 2-ге видання. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.
19. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів, 2001.
20. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. – К., 1984. – 160 с.
21. Семенов О. Етнолінгводидактична культура вчителя-словесника. – Київ-Глухів, 2003.
22. Семенов О. Мовне родинознавство. – Київ-Глухів, 2003.
23. Сербенська О. А., Волощак М. Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. – К., 2001.
24. Скворцов Л. И. Теоретические основы культуры речи. – М., 1980.
25. Струганець Л. Культура мови. Словник термінів. – Тернопіль, 2000.
26. Струганець Л. В. Теоретичні основи культури мови. – Тернопіль, 1997.
27. Шмелева Т.В. Язык города. Наименование магазинов. – Красноярск. Красноярский университет, 1989. – 40 с.

Статті:

1. Білоус М. Чарівні слова (мовленнєвий етикет) // Урок української. – 2002. – №10. – С.36-38.
2. Біляєв О. Культура мовлення // Педагогічна газета. – 2005. – №7 (липень).
3. Гей В. Культура мови в регіональних ЗМІ (огляд) // Урок української. – 2002. – №4. – С.23-24.
4. Глоба Л.Г. Культура листування. Формування спеціальних умінь і навичок // Українська література в загальноосвітній школі. – 2004. – №1. – С.45-46.
5. Гонський В. Мова як складова національної культури // Рідна школа. – 2003. – №1. – С.3-5.
6. Дика Н. Поняття про культуру мови учнів. // Дивослово. – 2002. – №2. – С.50-51.
7. Єрмоленко С. Дбаймо про точність і розрізняймо відтінки // Урок української. – 2004. – №5-6. – С.5.
8. Зорівчак Р. На все впливає мови чистота...: нотатки мовознавця // Урок української. – 2006. – №5-6. – С.18-21.
9. Калашник В.С. Двомовність в історико-лінгвістичному вимірі // Вивчаймо українську мову та літературу. – 2006. – №14. – С.2-4.
10. Кастриця Н. Професійне мовлення та форми його вираження // Українська мова і література в школі. – 2002. – №4. – С.49-50.
11. Ковальчук Г. Культура мовлення // Все для вчителя. – 2003. – №25. – С.9-12.
12. Козуля О. Як розмовляємо – так і живемо // Урок української. – 2002. – №1. – С.2-4.
13. Кучерук О. Естетичний коментар як засіб формування культури мовлення // Урок української. – 2002. – №7. – С. 32-34.
14. Матвієнко А. Найдоступніший спосіб підвищення мовної культури // Дивослово: Українська мова і література в навчальних закладах. – К.: Преса України. – 2004. – №12. – С.55-56.
15. Мацько Л. Формування культури мовлення: чинники лінгводидактичні та культурологічні // Урок української. – 2004. – №8-9. – С.34-35.
16. Мацько Л. Формування мовної культури // Педагогічна газета. – 2002. – №8-9.

– С.6.

17. Петренко І. Становлення української мовної культури в умовах глобалізації // Вісник книжкової Палати. – 2005. – №8. – С.43-46.

18. Пономарів О. Культура мови на щодень: невмотивовані лексичні та семантичні запозичення // Урок української. – 2006. – №1-2. – С.22-23.

19. Сербенська О., Волощак М. Про можливості мови і культуру слова// Урок української. – 2002. – №1. – С.17-19.

20. Сімович В. Театр і культурна мова // Урок української. – 2005. – №7-8. – С.24-25.

21. Струганець Л.В. Культуромовна діяльність і мовна політика держави // Вивчаймо українську мову та літературу. – 2006. – №6. – С.2-3.

22. Ткаченко Т. Культура мовлення // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях. – 2006. – №1. – С.98-100.

23. Томенко О. Мова як сегмент культури // Українська мова і література (Перше вересня). – 2003. – №24. – С.14-15.

24. Юніцька Н. Культура спілкування і мовленнєвий етикет // Українська мова і література в школі. – 2004. – №3. – С.39-40.